

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Міжнародний факультет
Кафедра суспільних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард Бурячківський
Едуард БУРЯЧКІВСЬКИЙ

"01" 09 2025 р.

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА
ДО ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Факультет **медико-фармацевтичний**, курс 1

Навчальна дисципліна **«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»**

Затверджено:

Засіданням кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

Протокол № 1 від 26 серпня 2025 р.

Завідувач кафедри

Ольга Сікорська

Розробники: доцент Олена Уварова, к.і.н., доцент Тетяна Подкупко-Дячкова, к.і.н., к.політ.н., доцент Микола Кулачинський.

Лекції № 1-2

Тема: Історія як наука. Культура – об'єкт наукового дослідження.

Актуальність теми: Опановуючи курс «Історія України та українська культура», треба звернути увагу на те, що культура українського народу є частиною світової культури, світової цивілізації. Проблемні питання дисципліни: розширення знань з історії України; усвідомлення ролі і значення історичного минулого в духовній спадщині українського народу; опрацювання основних проблем державотворення; відновлення історичної правди; реабілітація видатних культурних, політичних, наукових діячів тощо. Україна завжди, хоча і в різному ступені, була пов'язана з зовнішнім світом, в першу чергу з європейською культурою, збагачувалася цими зв'язками і виносила свої досягнення на суд світової громадськості. Вивчення курсу допомагає формуванню свідомого громадянина своєї Батьківщини, лікаря-професіонала, який буде віддавати свої знання на благо свого народу та держави

Мета: З'ясувати основні завдання вивчення курсу «Історія України та української культури», поняття «історія», «культура», «цивілізація», ознайомити студентів з основними поняттями курсу. Дати характеристику рекомендованої літератури до курсу. Патріотичне, громадянське та державницьке виховання студентської молоді, виховання поваги до історії та культури свого народу, народних традицій, до культурних надбань інших народів світу.

Основні поняття: історія, культура, цивілізація.

План

Предмет, мета, основні завдання курсу. Місце України в європейській і світовій історії. Основні концепції вивчення історії України. Періоди історії України, характеристика основних етапів.

Поняття культура: походження та визначення. Основні культурологічні теорії. Культура і цивілізація: співвідношення понять. Форми культури і суб'єкти культурної творчості. Поняття світової, національної та етнічної культур. Масова та елітарна культура. Соціальні функції культури.

Зміст лекційного матеріалу

Предмет, мета, основні завдання курсу

Предметом вивчення вузівського курсу «Історії України і української культури» є процес формування та розвитку українського народу, його діяльності в усіх сферах суспільного життя з давніх часів до сьогодення. Також є сукупність політичних, суспільно - економічних, міжнародних, етнонаціональних, культурних та релігійних чинників, які в різні періоди історії формували українську націю, впливали на розвиток державотворення

Мета дисципліни - формування історичної свідомості молоді, в якій поєднуються знання, погляди, уявлення про суспільний розвиток, усвідомлення нею нерозривного зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь українців, виховання громадянського патріотизму, відповідальності за долю своєї Батьківщини, спонукання до активної наполегливої праці в розбудові і зміцненні держави Україна.

Завдання дисципліни - допомогти студенту зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого, оволодіти основами методики історичного дослідження, зокрема ретроспективного, порівняльного, діалектичного методу, історичної хронології. Виробити навички наукової роботи з історичними першоджерелами, різноманітною навчальною літературою. Навчити студента методиці самостійної роботи при підготовці до семінарських занять. Зацікавити вітчизняною історією, практикуючи відвідання історичних музеїв, історико-культурних пам'яток, інформуючи про найактуальніші проблеми сучасної історії та політики.

Надзвичайно складним, тяжким і водночас славним був історичний шлях народів на нашій землі. Протягом багатьох віків українському народові доводилося відстоювати своє право на історичне існування, на свою національну і державну незалежність. «Читати українську історію, – писав видатний український письменник і політичний діяч В.Винниченко,

– треба з бромом... Уся історія – безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг...”.

На вивченні історії свого народу мусить формуватися патріотична свідомість громадян України. Проте, кожне покоління тлумачить історію по-новому.

Місце України в європейській і світовій історії

Історія України є частиною історії світової історії, особливою її гілкою. Витоки цього самобутнього феномена сягають у далеке минуле, а кристалізація його своєрідності, неповторності – це історичний процес втілення особливостей менталітету й вираз відношення прабатьків, батьків та сучасників до свого буття, до суперечливої долі свого народу. В умовах відродження української нації та держави своєчасною духовною потребою є ознайомлення студентства з нашою історією, зі специфікою життя українського народу та з його традиціями, з іменами українських діячів. Варто правильно розуміти і вміти роз'яснювати феномен української історії, її роль у людській життєдіяльності, знати головні досягнення в розвитку провідних країн світу, а також знати історію вітчизняної культури, її місце в системі світової цивілізації. Протягом курсу ми розглянемо здобутки української історії, матеріальної та духовної культури від її витоків до сьогодення, можливості запозичення культурних цінностей інших народів, порівняльного аналізу ролі та місця вітчизняної історії в контексті світових та європейських історичних процесів.

Історичні джерела – це залишки минулого, що пов'язані з діяльністю людини і „відбивають” її історію.

Їх можна поділити на такі типи:

– писемні, літературні джерела – літописи, хроніки, грамоти, настінні і наскальні написи, документи офіційних органів влади (укази, накази, розпорядження, універсали, закони тощо), спогади очевидців подій, архівні документи, наукові і науково-популярні історичні дослідження, публікації в періодичних виданнях тощо;

– археологічні джерела: будівлі, речі, предмети, знаряддя, пам'ятки матеріальної культури;

– усні джерела: билини, перекази, пісні, інша народна творчість, в якій „відбиті” ті чи інші події історії українського народу;

– лінгвістичні: аналіз мови, її діалектів у тій чи іншій місцевості;

– етнографічні: дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв;

– фото-, кінодокументи, електронні носії інформації тощо.

Джерельна база є основою для дослідження, вивчення історії України.

Основні концепції вивчення історії (християнська, марксистська, цивілізаційна).

В основі сучасних концепцій розуміння історії лежать дві наукові парадигми: 1. Ісаак Ньютон визначив всесвіт як якийсь гігантський механізм, в якому будь-яка подія визначається причинно-наслідковими відносинами. У рамках цієї парадигми укладено три концепції розуміння історії. Основні проблеми - це проблеми початку і кінця людської історії, проблема сенсу людської історії, проблеми рушійних сил людської історії. Безумовно, позитивними чинниками для даної концепції є наявність багатих і численних джерел, розвинений понятійний апарат і міжнародні традиції. Кілька незручним є наявність потужного релігійно-фантастичного елемента, або елемента віри. Марксистська концепція ґрунтується більше всього на матеріальний бік життя людства, все залежить від розподілу матеріальних благ у світі. Так, наприклад, спосіб виробництва визначає політичні, соціальні та духовні процеси в житті суспільства. Суперечливість у рівні розвитку виробничих сил і виробничих відносин викликає соціальні революції, "Локомотиви історії". Класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату. І, нарешті, історія суспільства - це процес розвитку змінюють один одного суспільно-економічних формацій. Позитивними рисами для даної концепції є: серйозність ставлення до проблем матеріального виробництва, зв'язок економічних і соціальних проблем, універсалізм. Однак приділяється недостатня увага і не належним чином до проблем людини,

культури, права. Крім того, даної концепції властивий європоцентризм і схематизм. Друга наукова парадигма називається синергетичною. Її засновник - це Ілля Пригожин. Не вдаючись у подробиці, предметом вивчення синергетики є зв'язки між подіями, вони розглядаються окремо, в рамках теорії випадковостей, потім, при відповідних умовиводах будується загальна картина, тобто поступово, але не повністю, зменшується ентропія (міра безладдя) отриманої системи і дослідник може робити певні висновки, наприклад, про раціональність і значення тієї чи іншої реформи і т.д.

Періоди історії України, характеристика основних етапів.

Найціннішими є ті погляди та дослідження, які ґрунтуються на першоджерелах — документах, створених під час або невдовзі після подій, що вивчаються. Періодизація історії України:

Стародавня історія - до VI ст.

Середньовіччя - Київська Русь, Галицько- Волинська держава,

Русько-Литовське князівство. VII-XV ст.

Ранньоновітня історія - Українська козацька держава XVI-XVIII ст.

Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій -XIX ст.

Українська революція. 1917-1920-ті рр.

Радянська Україна. 1921-1991.

Україна незалежна. 1991-XXI ст.

Поняття культура: походження та визначення.

Культуру часто визначають як «другу природу». Таке розуміння сягає античної Греції та Демокрита, який вважав культуру «другою натурою». Культура, насамперед, природний феномен хоча б тому, що її творець - людина - біологічне творіння. Без природи не було би культури, тому що людина діє на природному ландшафті, користується ресурсами природи.

Культура є насамперед актом подолання природи, виходу за межі інстинкту. Багато тварин можуть створювати щось таке, що схоже на культуру: бджоли, наприклад, будують стільники; павук безпомилково майструє павутину тощо. Виходить, істоти створюють щось таке, чого в природі не було. Однак, їхня діяльність запрограмована інстинктом. Тоді як культура у людини припускає спонтанний, вільний вид активності, що переборює видову закріпленість.

У своєму етимологічному значенні поняття культури сягає античності. Етимологічно в латині більш давнім джерелом слова «культура» вважається дієслово *colere* - у первісному значенні «обробляти», і лише в пізнішому – «шанувати», «поклонятися». Воно вперше було зафіксоване в праці римського державного діяча і письменника Марка Порція Катона (234-149 рр. до н.е.) «*De agri cultura*», присвяченій турботам землевласника по догляду за ділянкою. Потім слово «культура» метафорично співвідноситься з розумністю. Римський оратор і філософ Цицерон (106-43 рр. до н.е.) у «Тускуланських бесідах» (45 р. до н.е.), говорячи про оброблення, мав на увазі не землю, а духовність і говорив про необхідність культури душі, вважаючи такою філософію.

В епоху середньовіччя слово «культ» уживалося частіше, ніж культура. Воно виражало здатність людини розкрити власний творчий потенціал у любові до бога. В епоху Відродження воскрешається антична уява про культуру. Вона виражає, насамперед, активний творчий початок у людині, що тяжіє до гармонійного, піднесеного розвитку. У сучасному значенні слово культура стало вживатися у XVII ст. Як самостійне воно з'явилося в працях німецького юриста й історіографа Самуеля фон Пуфендорфа (1632-1694) в узагальненому виді як учинене людиною без урахування в ній і навколишньому середовищі природного.

Як самостійне явище соціального життя, потребує наукового дослідження, культура була усвідомлена і розглянута в другій половині XVIII ст. в епоху Просвітництва. Просвітники (зокрема, Жан-Жак Руссо) виділили культуру як явище, що протистоїть природному середовищу і має руйнівну функцію. Німецькі просвітники в той же самий час, навпаки,

підкреслювали «творчий», прогресивний характер культури. Важливою віхою в становленні поняття стали ідеї німецького просвітителя Іоганна Готфрида Гердера (1744-1803), який трактував культуру як ступінь удосконалення людини і, насамперед, ступінь розвитку наук і освіти як стимул розвитку. Німецький філософ Імануїл Кант (1724-1804) пов'язував зміст культури з досконалістю розуму. Таким чином, у представлених позиціях культура характеризується як духовний бік громадського життя.

Наприкінці XIX ст. німецький економіст і філософ Карл Маркс (1818-1883), ґрунтуючись на матеріалістичному розумінні історії, висунув як глибинну підставу культури матеріальне виробництво, що призвело до розподілу на матеріальний і духовний боки культури при домінуванні першої.

Першу спробу визначення культури зробив англійський етнограф Едуард Бернард Тайлор (1832-1917), який розумів культуру як складне ціле, що складається зі «знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства».

Одним з перших наблизився до розуміння культури як деякої системи англійський соціолог Герберт Спенсер (1820-1903), який розглядав суспільство і культуру як організм, де є свої органи і частини тіла.

На сьогодні існує більш ніж декілька сот визначень поняття «культура». В загальному вигляді під *культурою* можна вважати: матеріальні і духовні цінності людини; спосіб життєдіяльності людей; їхні відносини між собою; своєрідність життя нації і народів; рівень розвитку суспільства; інформація, що накопичується в історії суспільства; сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій; релігія, міфологія, наука, мистецтво, політика; особлива знакова система і т.д. Таким чином, культура - це сукупність людських досягнень, це все надбання людства, яке існує, або колись існувало.

Науку, що вивчає культуру, називають *культурологією* (від лат. cultura і грец. logos). Культурологія - це область гуманітарного знання, що охоплює проблеми сутності і закономірностей функціонування і розвитку культури. Термін «культурологія» у 1909 р. запропонував німецький філософ і фізик В.Освальд. У 1939 р. американський філософ Леслі Уайт (1900-1995) увів цей термін у контекст антропологічних досліджень про культуру. Його праця «Наука про культуру» (1949 р.) сприяла виділенню культурології в окремий напрям досліджень.

Основні культурологічні теорії. Наскільки різноманітне поняття культури, настільки багато і підходів до її вивчення. Але все різноманіття зводиться до двох основних напрямків, що відповідають на питання: Що є культура? Знаряддя поневолення людини чи засіб його облагороджування, перетворення в цивілізовану особистість? Як проходить *культурогенез* - процес виникнення і розвитку культури?

Як самостійне явище громадського життя культура стала розглядатися в епоху Просвітництва. Культурні феномени (мораль, мистецтво, звичаї і т.п.) як необхідні елементи суспільства виникають, на думку просвітителів, завдяки людській волі. Італійському мислителю Д.Віко (1668-1744) і німецькому просвітнику І.Г.Гердеру (1744-1803) належить заслуга в розробці *принципу історизму*, відповідно до якого будь-яке культурне явище необхідно розглядати в контексті історичного розвитку.

Родоначальник німецької філософії І.Кант (1724-1804) протиставив «світу природи» «світ волі» (культуру), що конструюється самою людиною. У працях німецького філософа Г.В.Ф.Гегеля (1770-1831) культура розглядається як явище, що розвивається відповідно до раціональних принципів. Німецький філософ Ф.Ніцше (1844-1900) робить висновок про те, що людина по своїй природі взагалі антикультурна, вона стихійно відчуває, що культура є зло і створена для її поневолення і придушення.

У XVIII-XIX ст. культура нерідко розглядалася як організм, де соціальні інститути порівнювалися з органами і частинами тіла, а соціокультурні процеси - з фізіологічними процесами. Такого погляду дотримував, наприклад, англійський соціолог Г.Спенсер.

Основоположником школи *еволюціонізму* вважається англійський антрополог Е.Б.Тайлор. Ця культурологічна школа уподібнює культуру живому організму і вважає, що культурні живі організми у своєму розвитку удосконалюються від простих форм до більш складних. Еволюційних поглядів на культуру дотримувалися американський етнограф Л.Г.Морган (1818-1881), англійський етнолог Д.Д.Фрейзер (1854-1941) та ін.

Л.Уайт є представником сучасного *неоеволюціонізму*. Він визначає культуру як спосіб оволодіння світом, перетворення і регулювання природних процесів за допомогою символів. Всі аспекти культури виступають як відображення її матеріально-технічного стану, а провідна роль у культурній еволюції належить удосконаленню знарядь праці, розвитку науки.

Диффузіонізм - напрямок, відповідно до якого різні соціокультурні чи феномени культури взагалі можуть мати загальне джерело, мігрувати, поширюватися шляхом дифузії, а також накладатися один на одного. Німецький етнолог Ф.Гребнер розробив *«теорію культурних кіл»*, відповідно до якої всі елементи культури належать визначеним «культурним центрам» («колам»), взаємодіють між собою в географічному просторі, поширюються шляхом міграції чи зсуву. Представником диффузіонізму можна вважати німецького етнографа Л.Фробеніуса (1873-1938).

Основоположник *функціонального напрямку* в культурології англійський учений Б.Маліновський (1884-1942) стверджував, що культура є єдина, гармонічно функціонуюча система, де кожен елемент виконує життєво важливу функцію - задоволення потреби дії, у процесі якої люди поєднуються. Англійський антрополог А.Р.Редкліфф-Браун (1881-1955) - інший основоположник функціональної школи - думав, що необхідно розглядати будь-яке соціокультурне утворення як структуру - сукупність взаємозалежних елементів. Французький соціолог Е.Дюркгейм (1858-1917) розробив поняття функції - відповідність того чи іншого соціокультурного явища визначеній потреби суспільства.

У рамках *історичного напрямку* сформувалися *теорії циклічних культур*, автором яких став у Німеччині - О.Шпенглер (1880-1936) «Присмерки Європи», в Англії - А.Тойнбі (1889-1975) «Дослідження історії», у Росії М.Я.Данилевський (1822-1885) «Росія і Європа», у США - П.Сорокін (1889-1968) «Соціальна і культурна динаміка». Автори теорій циклічних культур, з певними відмінностями, вважають, що єдина світова культура розпадається на безліч самобутніх культурно-історичних утворень, що проходять той самий природний цикл розвитку: народження, розквіт, в'янення, смерть.

Уявлення про культуру були розширені австрійським психологом, родоначальником школи *культурного психоаналізу* Зигмундом Фройдом (1856-1936), який пов'язував культуру з психічними стереотипами. У своїх роботах З.Фройд підкреслював, що людина постійно страждає від протиріч між власними бажаннями і нормами культури, що наказують дотримуватися визначеної поведінки. К.Г.Юнг розвинув концепцію психоаналізу, використовуючи поняття *«архетипів»* - психічних структур колективного несвідомого. Завдяки ним формуються образи, думки і почуття людей, зберігається колективний історичний досвід, міфи і символи культури.

Великий вплив на сучасні наукові уявлення про культурний процес зробили погляди радянського вченого В.І. Вернадського (1863-1945), який створив *вчення про ноосферу* (сферу розуму) і її впливі на всі біологічні і геологічні процеси, що відбуваються на нашій планеті.

У 50-і роки ХХ ст. приходять усвідомлення того, що культура забезпечує цілісність і життєздатність суспільства. Тому в кожного суспільства своя культура, що забезпечує відтворення і його життєвість. Унаслідок цього не можна оцінювати культури за принципом «гірше – краще», більш розвинута чи менш. Так виникає теорія *культурного релятивізму* (М.Херсковіц), у рамках якої формується уявлення про те, що в основі культури лежить система цінностей, що визначає відносини «людина – світ».

Один із самих яскравих представників *екзистенціалізму* (пізньюлат. *existentia* — существование) німецький філософ і психолог Карл Ясперс (1883-1969) наголошує на тому, що людство має спільне походження і єдиний шлях розвитку. Він вводить поняття осьовий час, який відносить до часу близько 500 років до н.е., «до того духовного процесу, що йшов між 800

і 200 р. до н.е.» У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені основи світових релігій, і сьогодні впливають на життя мільйонів людей.

Досягненням сучасної культурології можна вважати концепцію *структуралізму*, основоположником якої є французький етнолог К.Леві-Стросс (1908-2009). Структуралічна теорія уявляє культуру як результат здатності і прагнення людини особливим чином позначати середовище свого проживання, тому феномени культури тлумачаться як елементи комунікативного процесу в суспільстві.

Однією з найпоширеніших в сучасній культурології є *ігрова концепція* культури. Найбільш яскравими її представниками стали Й.Хейзінга, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бахтін. У роботі «*Homo ludens*» («Людина, яка грає») Й.Хейзінга досліджує гру як загальний принцип становлення і життєдіяльності людської культури. Її культуротворча роль полягає у дотриманні добровільно встановлених правил.

Таким чином, наука про культуру як цілісне суспільне явище має дуже тривалу історію. У цілому культурологічні теорії відображають перехід від емпіричного вивчення культури до її філософського осмислення.

Культура і цивілізація: співвідношення понять. Крім поняття «культура», є ще близькі до неї - суспільство, цивілізація. Багато дослідників вважають, що «*цивілізація*» (від лат. *civilis* - цивільний, державно-правовий) відбиває зміст матеріальної, а не духовної культури. Термін з'являється у другій половині XVIII ст., а його авторство різні дослідники приписують французам - інженеру Буланже, або філософу-просвітнику барону Полю Анри Гольбаху, або економісту Віктору Мірабо.

Уперше поняття цивілізація ввів у науковий обіг шотландський теоретик А.Фергюссон у «Нарисі історії громадянського суспільства» (1767) для позначення третього, вищого етапу людської історії, що починається з установа громадянських відносин і виникнення державних інститутів, і протистоїть часам «грубості», що охоплюють два перших етапи історії – «дикість» і «варварство». Американський етнограф Л.Г.Морган у книзі «Давнє суспільство» (1877) також розглядав цивілізацію як третю, завершальну стадію розвитку суспільства, яка випливає за дикістю і варварством. Періодизація Л.Моргана придбала характер трьох послідовних триад, оскільки кожна з трьох стадій, у свою чергу, розділялася на нижчу, середню і вищу ступені. У цивілізації такими ступенями виявилось рабство, кріпосництво і капіталізм. Ф.Енгельс у книзі «Походження родини, приватної власності і держави» (1884) дикість і варварство відносив до первісного ладу, а цивілізацію - до суспільства в цілому. Таким чином, народжується традиційна проблематика, що сягає німецьких романтикам. У цьому значенні «культура» і «цивілізація» вже не сприймаються як синоніми. Органіка культури протиставляється мертвому техніцизму цивілізації.

З другої половини XIX ст. слово «цивілізація» стало використовуватися в множині для позначення регіональних і локальних типів культурних співтовариств.

У підході англійця Е.Б.Тайлора не має розходжень між культурою і цивілізацією, для нього культура і цивілізація в широкому етнографічному змісті - тотожні поняття. Однак у німецькій (О.Шпенглер, А.Вебер, Ф.Теніс) і російській традиціях (М.О.Бердяєв) цивілізація і культура протиставляються. Культура розуміється як духовність і вільна творчість. Цивілізація ж не має духовної складової, вона раціональна і технологічна. За О.Шпенглером, це «мертвий час» культури.

Сучасна наука найбільш важливими ознаками і рисами цивілізації вважає: 1) утворення держави; 2) виникнення писемності; 3) відділення землеробства від ремесел; 4) розшарування суспільства на класи; 5) поява міст. Можна сказати, що цивілізація - ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, зв'язана з поділом праці, раціоналізацією виробництва, споживання і розподілу, формуванням цивільного суспільства.

Цивілізація являє собою спосіб виживання людини у світі за допомогою зміни світу, вона забезпечує людині фізичний комфорт. Культура являє собою прямо протилежний спосіб виживання - пристосування людини до ворожого світу через психологічний комфорт. Отже,

якщо справа цивілізації - це переважно матеріальне буття, то справа культури - ідеально-духовний світ.

Прогрес в області культури не в заміні старих цінностей на нові, як це характерно для цивілізації, а в нагромадженні цінностей, у розширенні їхнього кола. Таким чином, можна сказати, що людство, якщо і виграє в ході розвитку цивілізації в ступені фізичного комфорту, то явно програє в духовному плані.

Форми культури і суб'єкти культурної творчості. Підставою для розподілу культури є різноманіття людської діяльності. Звідси виділяються матеріальна, духовна і фізична культури. Однак, треба мати на увазі, що в реальному житті вони тісно взаємозалежні і взаємопроникають одна в одну.

Матеріальна культура - це світ речей, створених чи перетворених людиною: перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середовища проживання, технології для збереження і розвитку цього середовища. Матеріальна культура включає в себе такі елементи як породи тварин і сорти рослин, ґрунти і природні речовини (ресурси), які зазнали обробки, будівлі і споруди, інструменти та обладнання для будь-яких видів діяльності, шляхи сполучення і засоби транспорту, зв'язок і засоби зв'язку, технології. Матеріальна культура створює і задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей і пропонує засоби їх задоволення.

Духовна культура – це світ ідей, зв'язаних з існуванням людини у світі. Наявність духовної культури - специфіка людського способу життя. Кожна річ, створена людьми, містить у собі їхні мету, ідеї, знання. Іншими словами, духовна культура, входячи в системну цілісність культури взагалі, сама являє собою особливий світ і особливу систему. Вона виявляється у діяльності свідомості, у людських взаєминах, у релігійних і наукових уявленнях про світ, у художніх образах. Духовне і духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в філософії, мистецтві, різноманітних науках. Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі.

Фізична культура - це культура відношення людини до власного тіла. Вона спрямована на підтримку фізичного і духовного здоров'я і містить у собі здатність володіти своїм тілом. Це вирішення такого завдання як навчання мови, прямоходінню, переміщенню предметів, гігієнічним правилам, культивування відмінностей у поведінці за статевими або віковими ознаками.

Провідним суб'єктом культури, тобто носієм предметно-практичної діяльності і пізнання, джерелом активних соціокультурних дій, є все людство - народна маса минулого, сучасного і майбутнього. Різноманітність умов і форм діяльності людей примушує конкретизувати поняття суб'єкта культури, виділяючи в якості нього великі або малі групи людей: нації і народності внаслідок впливу етнічних відмінностей; держави для підкреслення активної ролі деяких культурних інститутів; релігійні спільноти віруючих, церква; соціальні і соціо-демографічні групи, класи для демонстрації значення місця і ролі групи в суспільному виробництві, відношення до власності, рівня доходів тощо; молодіжні субкультури внаслідок вікових особливостей; чоловіки і жінки внаслідок гендерних (за статевою ознакою) особливостей; професійні групи і сім'я, які забезпечують найбільш стійкі механізми передачі культурної інформації загального і спеціального призначення; еліти як особливі соціокультурні групи.

Поняття світової, національної та етнічної культур. Культура, як було сказано вище, підрозділяється за її носієм. Насамперед, слід говорити про світову і національну культури. *Світова культура* - це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, що населяють нашу планету. *Національна культура*, у свою чергу, виступає синтезом культур різних класів, соціальних шарів і груп відповідного суспільства. Національна культура - це продукт матеріальної та духовної праці певної нації, синтез культур її соціальних груп, верств, її історія, відносини, соціальна пам'ять, самосвідомість. Національна культура відрізняється

своєрідністю, неповторністю мистецтва, звичаїв, традицій, господарювання, мислення, духовної і моральної сфер життя й діяльності. Багатство національної культури формується її науковими школами, досягненнями, освітою, філософією, літературою, мистецтвом, розвитком мови і термінології. Національна культура — продукт праці інтелектуальної еліти цієї нації.

Базою національної є етнічна культура. *Етнічна культура* - це культура певного етносу, який складається з людей, зв'язаних спільністю походження і проживання. Її основна риса - місцева обмеженість та локалізація в соціальному просторі. У ній панує сила традиції, раз і назавжди прийнятих звичаїв, що передаються від покоління до покоління на сімейному чи сусідському рівні. Етнічна своєрідність культури найчастіше виявляється в мистецтві, традиціях, звичаях, менталітеті, міфології. Матеріальна культура набуває своєрідності, спираючись на духовне джерело певного народу. Стаючи необхідною і достатньою умовою існування етносу, етнічна культура перестає бути такою стосовно існування нації. Варто розрізняти етнос і націю, не зводячи тим самим етнічну культуру до національної. На відміну від першої, національна культура поєднує людей, що живуть на великих просторах і не обов'язково зв'язаних один з одним кровноспорідненими і племінними відносинами. Межі національної культури задаються силою, міццю самої цієї культури, її здатністю поширюватися за межі обцинно-родових і локально-територіальних утворень.

Масова та елітарна культура. Відносно розшарування культури на «культуру для всіх» і «культуру для обраних» існувало існувало завжди. Навіть у первісні часи шамани й жерці складали культурну еліту, володіючи особливими пізнаннями, які виходили за межі загальноплемінної культури. З появою писемності виник розподіл на елітарну культуру «грамотних» людей і фольклорну (народну, етнічну культуру). У ХХ ст. цей розподіл набув форм елітарної й масової культур.

Масова культура (від лат. *massa* - грудка, частка і *cultura* - оброблення, виховання) - це сукупність явищ культури ХХ ст., характерних для економіки, керування, дозвілля, спілкування й особливо для сфери художньої культури. Інтенсивний розвиток засобів масової комунікації, ера електронної інформації радикально змінили як середовище проживання людини, так і його самого. Усе населення, незалежно від національних, класових, вікових характеристик, долучається до однієї й той же інформації, і культура стає масовою. Характерними рисами масової культури є: загальнодоступність; розважальність; домінування почуттєвого початку; міфологізація і містифікація реальних процесів; примітивізація людських відносин; натуралістичне смакування насильства, жорстокості; культ сильної особистості і успіху; орієнтація на штучно створювані стереотипи; ставка на видовищність; уніфікація смаків. Основними жанрами є детективи, комікси, мелодрами, мюзикли, фільми жахів (трилери) з бійками, вампірами, убивствами, еротикою, сексом, фантастика, поп-музика, сенсаційні новини, нариси про чаклунство, гадання, чудеса, масові видовищні вистави, шоу і т.д.

Термін «масова культура» був уперше позначений німецьким філософом М.Горкхаймером у 1941 р. й американським ученим Д.Макдонольдом у 1944 р. Батьківщина масової культури - США. Як антипода масовій культурі багато культурологів розглядають *елітарну культуру*. Виробником і споживачем елітарної культури є вищий привілейований шар суспільства - еліта (від французького *elite* - краще, добірне) який є в кожному суспільному класі, у кожній соціальній групі. Саме еліта являє собою найбільш здатну до духовної діяльності частину суспільства, саме вона забезпечує суспільний прогрес. Отже елітарна культура повинна бути орієнтована на задоволення запитів і потреб саме цієї частини суспільства, тобто еліти.

Однак, практика показує, що відношення до різних художніх напрямків не є застиглим. В історії культури неодноразово бувало так, що той чи інший напрямок з часом втрачало елітарність і перетворювалося в звичайну масову культуру. Це свідчить про те, що розподіл на масову й елітарну культуру носить у значній мірі умовний характер. Масова й елітарна культура не мають чітко виражених границь, вони являють собою частини цілого - єдиного соціокультурного процесу.

Соціальні функції культури. Складна і багаторівнева структура культури визначає і розмаїтість її функцій у житті суспільства і людини.

Головною функцією культури є *людинотворча*, чи *гуманістична*. Всі інші так чи інакше зв'язані з нею і навіть впливають з неї. Функцією історичної наступності, чи інформаційної, є функція *трансляції* (передачі) соціального досвіду. Культура, що являє собою складну знакову систему, виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від однієї країни до іншої. Культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Іншою провідною функцією є *пізнавальна* (*гносеологічна*). Культура, що концентрує в собі кращий соціальний досвід безлічі поколінь людей, імманентно здобуває здатність накопичувати найбагатші знання про світ і тим самим створювати сприятливі можливості для його пізнання й освоєння. *Регулятивна* (*нормативна*) функція культури зв'язана насамперед з визначенням (регулюванням) різних сторін, видів суспільної й особистої діяльності людей у сфері праці, побуту, міжособистісних відносин. *Семіотична*, чи *знакова* (від грец. *semeion* - знак) функція важлива в системі культури, бо без вивчення відповідних знакових систем опанувати досягненнями культури неможливо. Так, мова (усна і письмова) - засіб спілкування людей. *Ціннісна*, чи *аксіологічна* (від грец. *axia* - цінність) функція відбиває найважливіший якісний стан культури. Культура як система цінностей формує в людини цілком визначені ціннісні потреби й орієнтації. *Комунікативна* функція полягає в тому, що культура не існує поза суспільством, вона формується через спілкування. Це спілкування може бути прямим, безпосереднім (спілкування людей однієї професії, наприклад) чи - непрямим (за допомогою письменників ми довідаємося життя минулих поколінь). Функція *соціалізації* виконує завдання входження людини в суспільство. Процес соціалізації полягає в засвоєнні людиною визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють людині стати нею.

Особливо відзначаються *адаптивну* (*приспосувальну*) і *креативну* (*творчу*) функції культури. Адаптивна функція полягає в тому, що за допомогою штучно створених знарядь і пристосувань - знарядь праці, ліків, зброї, транспортних засобів, джерел енергії - людина неймовірно збільшила свої можливості пристосування до навколишнього світу. Креативна функція культури складається з перетворення й освоєння світу. Людина розширює середовище обитання, виявляє допитливість, а не тільки бажання захиститися. У сукупності адаптивна і креативна функції культури забезпечують створення «другої природи» (Гегель) - особливого штучного світу, у якому і через який людина проводить соціалізацію і стає культурним членом суспільства. Цими функціями, звичайно, не обмежується роль культури. У цьому питанні серед учених немає повної єдності, тому що культура - це багатофункціональна система.

Матеріали активізації студентів під час викладення лекції.

1. Що на Вашу думку включає поняття «історія»?
2. Як Ви розумієте основні об'єкти вивчення історичної науки?
3. Дайте визначення поняття культура.
4. Як ви розумієте таку функцію культури як соціалізація?
5. Як ви розумієте поняття масова культура? Позитивні чи негативні вона має характеристики?

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- **навчальні приміщення:**

Лекційна аудиторія або ПК.

- **обладнання:**

Методрозробка лекції.

- **устаткування:**

Дошка.

Питання для самоконтролю

- 1.Що вивчає історична наука?

2. Як ви розумієте поняття «культура» та «культурологія»? Дайте визначення.
3. Які основні культурологічні концепції ви знаєте?
4. В яких формах виступає культура?
5. Що таке національна культура? Що ви вміщуєте у поняття «українська культура» та «культура України»?
6. У чому полягає суть співвідношення понять «цивілізація» і «культура»?
7. Які функції несе культура?
8. Назвіть, на вашу думку, позитивні і негативні риси масової культури.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Первісне значення слова «культура»
 - а) вихованість, освіченість
 - б) знання правил поведінки
 - в) сукупність матеріальних і духовних цінностей
 - г) обробка землі

2. Вперше слово «культура» зустрілося в праці
 - а) Аристотеля
 - б) Катона
 - в) Гегеля
 - г) Платона

3. Хто вперше використав термін «культура» по відношенню до людського розуму, духу,
 - а) Платон
 - б) Цицерон
 - в) Цезар
 - г) Шевченко

4. Уперше поняття цивілізація ввів у науковий обіг
 - а) американський етнограф Л.Г.Морган
 - б) шотландський теоретик А.Фергюссон
 - в) англійський дослідник Е.Б.Тайлор
 - г) австрійський психолог Зигмунд Фройд

5. Вчення про ноосферу створив
 - а) В.Освальд
 - б) Ж.-Ж.Руссо
 - в) К.Маркс
 - г) В.І.Вернадський

6. До духовної культури належать
 - а) народні промисли
 - б) житлобудування, харчування, одяг, засоби пересування
 - в) пізнання, моральність, виховання, форми суспільної свідомості
 - г) мистецтво, засоби зв'язку, посуд

7. Комунікативна функція культури означає:
 - а) Вироблення системи цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин
 - б) Задоволення матеріальних і духовних потреб індивіда
 - в) Забезпечення процесу обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем
 - г) Об'єднання народів, соціальних груп, держав

8. До матеріальної культури належать:

- а) матеріальні блага, засоби їх виробництва
- б) сукупність людських знань
- в) наука, право, мистецтво, мораль тощо
- г) народні промисли, музика

9. Регулятивна (або нормативна функція культури) означає:

- а) задоволення матеріальних і духовних потреб людини
- б) забезпечення процесу обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем
- в) вироблення системи цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин
- г) об'єднання народів, соціальних груп, держав

10. Завдання входження людини в суспільство, засвоєння людиною визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють людині стати нею, виконує функція

- а) соціалізації
- б) адаптивна
- в) креативна
- г) комунікативна

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX ст. К. : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
2. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
3. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.
4. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. К., 2018. 360 с.
5. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.
9. Уривалкін О. Довідник з історії України: (у 2 томах) Том 1 (з найдавніших часів й до кінця XIX століття). К., 2020. 446 с.

Лекція № 3-4

Тема. Бронзова та залізна доба.

Актуальність теми. Первісна культура на території України є невід'ємною частиною первісної загальносвітової культури та найтривалішим етапом становлення української спільноти. У цей період розпочалось формування культури як особливої сфери людської діяльності. Розуміння української культури неможливе без вивчення коріння та джерел культурних феноменів, які знаходяться у первісності. Тому для цілісного розуміння феномену української культури треба починати вивчення культурних процесів від початку і розглянути розвиток культури на теренах України в первісну добу, яка заклала підвалини культурного розвитку.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток культури на теренах України у первісну добу: перелік археологічних культур на теренах України; надати студентам можливість виокремити основні приклади культурного розвитку первісної людини; надати студентам вміння дослідити культурні досягнення в різні історичні епохи.

Основні поняття: Первісна доба, енеоліт, бронзова доба, ранньозалізна доба, поліс, синкретизм, міф, «звіриний стиль», анти, склавіни, венеди.

План

Енеоліт на території України. Трипільська культура. Культура населення України у бронзовому віці (друга половина III – початок I тис. до н.е.). Залізний вік (початок I тис. до н.е. – IV ст. н.е.): кіммерійці, скіфи, сармати. Готи, гуни, анти. Стародавні східні слов'яни.

Зміст лекційного матеріалу

Енеоліт на території України. Трипільська культура.

У IV — III тис. до н.е. на території сучасної України відбувся перехід до енеоліту (мідно-кам'яного віку), характерного не лише опануванням технології виробництва та обробки міді, але й подальшим прогресом відтворювальних форм господарства — землеробства і тваринництва (скотарства). Найяскравішою археологічною культурою нової епохи була трипільська, пам'ятки якої виявлено в лісостеповій зоні на величезних просторах від Пруту і Дунаю до Дніпра. Крім неї, дослідники виділяють на території нинішньої України й інші землеробсько-скотарські культури: гумельницьку, середньостогівську, лійчастої кераміки, кулястих амфор, кемі-обинську. Поліські райони, як і до цього, населяли мисливсько-риболовецькі племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Зберігалася нерівномірність соціально-економічного й духовного розвитку згадуваних вище двох культурно-господарських зон.

На початку 90-х років XIX ст. В.Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я — це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с.Трипілья (нині Кагарлицький р-н Київської обл.), звідки, за місцем знахідок перших пам'яток, пішла назва "трипільська культура". За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів. Трипільська культура датується IV — III тис. до н.е. її характерними особливості такі: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житло споруджувалося по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами заплітали лозою й обмазували ззовні та зсередини товстим шаром глини; розміри будівель становили 100 — 140 м²; стіни розписували яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювалося піччю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, отже поселення налічувало близько 500 — 600 осіб. Очолювала таку родину жінка, оскільки, як засвідчують пам'ятки, це був час матріархату. Більшість статуеток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

На середньому етапі історичного розвитку племен трипільської культури розміри поселень значно збільшалися. Так, у селищі, виявленому поблизу с.Володимирівка на Південному Бузі, налічувалося понад 200 глинобитних будинків, у котрих могли мешкати до 2 тис. осіб. На пізньому етапі істотно зросла чисельність трипільців, і знову ж таки ще більшими стали розміри їхніх поселень. З'являються поселення "гіганти" площею 280 — 400 га з кількістю будинків від 1 до 1,5 тис. Вони відкриті у Південному Побужжі біля сіл Доброводи, Талянки, Майданецьке та ін.

Активне формування трипільської спільності відбувалося на сучасній території України на основі синтезу місцевих і прийшлих елементів. Уже в IV тис. до н.е. осілі трипільці населяли Середнє Подністров'я і басейн Південного Бугу; впродовж другої половини IV—III тис. до н.е. вони просунулися на Верхнє Подністров'я, Волинь, у басейн Середнього Дніпра і частину території Лівобережжя.

Провідними галузями господарства трипільців були орне землеробство, скотарство. Вимощували пшеницю, ячмінь, просо, бобові, льон. Рало із застосуванням тяглової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства; виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування. Хоча трипільці й почали вживати металеві вироби, їхні знаряддя праці загалом зберігали неолітичний характер. Крем'яна індустрія, як і раніше, мала велике значення. В низці районів мешкання трипільців виявлені численні копальні, пов'язані з добуванням кременю, а також спеціальні майданчики на поселеннях, де працювали майстри.

Поряд із високою культурою землеробства спостерігався великий потяг до мистецьких студій, що засвідчують численні статуетки, виконані в реалістичній манері. Художній рівень їх достатньо високий, за ними певною мірою можна простежити етнічний етап. Дуже поширювалось виготовлення керамічних виробів побутового призначення: мисок, горщиків, макітр, глечиків, декоративної кераміки та модельок жител. Характерна їх ознака — яскравий декоративний розпис, що вигідно вирізняв ці вироби з-поміж інших виробів сусідніх народів. Велику кількість посуду трипільці виготовляли з глини, яку дуже часто вкривали монохромними або поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи — зображень одомашнених тварин, зокрема кіз і корів. На уламках глиняного посуду залишилися сліди сонячних символів: хрести, різновиди свастики тощо. Такі вірування отримали назву солярних.

Є підстави вважати, що трипільська культура виникла в умовах матріархального суспільства, оскільки під час розкопок археологи виявили чималу кількість глиняних фігурок людей, серед яких переважають жіночі зображення на зразок "венер" палеоліту. Вони, радше, уособлювали вірування в духів предків і, передусім, у материнських богів. Однак серед цих фігурок є зображення тварин, що можуть бути свідченням про залишки тотемічних вірувань і про естетичні уподобання трипільців, безпосередньо пов'язані з їх повсякденним побутом. Відомо, що в їх господарстві тварини мали важливе значення. Люди розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець, використовували тварин як тяглову силу при зорюванні землі, перевезенні врожаю, будівельних матеріалів, а з овечої вовни навчилися виробляти одяг.

Рідкісні знахідки пластики зі зображенням людей, призначення яких не зовсім зрозуміле. Подібно до багатьох народів, що вірили в духів предків, трипільці робили поховання померлих родичів під підлогою власних будинків. Вважалося, що так можна забезпечити присутність духів та їх допомогу в повсякденних справах родини. У межах помешкань трапляються також поховані кістки та черепи домашніх тварин: бика, собаки, свині.

Характер господарської діяльності трипільців зумовив подальший розвиток територіальних зв'язків, відбитих у формах соціального життя. На основі територіальних общин формувалися племена, зароджувалися міжплемінні об'єднання, складалася ієрархічна структура родів, виділялися найзнатніші з них на чолі з визнаними главами — патріархами.

Близько 2000 р. до н.е. трипільська культура почала занепадати, її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском численніших і войовничіших, на думку вчених, індоєвропейських народів археологічної культури бойових сокир і шнуркової кераміки, а частково змішуються з ними. Нове населення прийшло зі сходу і, як вважають фахівці, вперше у світі приручило коня для верхової їзди. Індоевропейці частково осідали на родючих землях і переходили до землеробства, а частково продовжували кочувати у південних регіонах України. Однак відтепер традиції землеробства разом з осілим способом життя стали вирішальними при визначенні культурного розвитку племен на наших землях.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами у соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою стала патріархальна сім'я, а це засвідчує про перехід від материнського до батьківського родового ладу — патріархату.

В другій чверті III тис. до н.е. на території України розпочався бронзовий вік. Його особливість — істотне поширення виробів із бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву міді з оловом. Опанування новою технологією дало змогу значно урізноманітнити асортимент знарядь праці та зброї. Проте бронза не замінила цілком каменю,

— речі з нього використовувались упродовж усього бронзового віку. В ливарній справі з'явилися професійні майстри високої кваліфікації. В Україні відомі великі центри стародавньої металургії (Донецький басейн) і металообробки (Карпато-Дунайський регіон).

Незважаючи на піднесення ремісничого виробництва (зокрема бронзолivarного), основними галузями господарства племен бронзового віку були землеробство (лісостеп) і скотарство (степ). Загальне економічне пожвавлення великою мірою сприяло зростанню чисельності населення і накопиченню суспільного багатства. Відбулися великі зміни в соціально-політичному житті. Процеси, що зароджувалися ще за епохи неоліту, набули характеру визначальних. Розвиток виробництва і обміну, а також постійна боротьба за території зумовили стійкі консолідаційні тенденції на всіх рівнях суспільної організації, які, поступово набуваючи сили, привели врешті-решт до утворення великих союзів племен на чолі з вождями. Зростання питомої ваги скотарства спричинилося до певного соціально-майнового розшарування серед обшинників. Через його відносно невелику — порівняно із землеробством — працездатність частина чоловічого населення вивільнилася з господарської сфери і спеціалізувалася на грабіжницьких набігах.

Упродовж бронзового віку на території України існувало кілька етнокультурних груп. Їхнім археологічним еквівалентом були культури: ямна, катакомбна, багатовапелкової кераміки, зрубна (Степ), шнурової кераміки, тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська (Лісостеп і Полісся).

До найбільших об'єднань України на зламі енеоліту та початкового етапу бронзового віку належала давньоямна культурно-історична спільність. У межах України вона займала степове й лісостепове Лівобережжя та Правобережжя. Племена, що входили до її складу, об'єднувалися спільними типами господарства, де переважало скотарство, та поховального обряду (яма під курганом). Крім численних курганів, виявлені сліди тимчасових стоянок пастухів, а також залишки великих поселень. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, мало потужні кам'яні оборонні стіни. Це був, мабуть, племенний центр.

Найвиразніші етнографічні риси матеріальної культури ямни-ків — глиняний посуд яйцевидної форми, оздоблений відбитками шнура і гребінця, та кістяні молоточковидні шпильки. В низці поховань середини — другої половини III тис. до н.е. відкриті залишки дерев'яних візків. У Надпорожжі виявлені спеціалізовані майстерні з виготовлення кам'яних сокир-молотів. Населення давньоямної культурно-історичної спільності займалося і металообробкою, однак вона не набула великого поширення.

На початку II тис. до н.е. місце давньоямної заступила катакомбна культурно-історична спільність (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоям). Упродовж першої половини II тис. до н.е. на території Східної Європи (в тому числі й України) відбувалися складні міграційні процеси, чим зумовлювався загальний рухливий спосіб життя. Від катакомбників не залишилося довготривалих поселень: дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності. Водночас велика кількість зброї у похованнях чоловіків — ознака зрослої ролі військової справи.

У другій половині II — на початку I тис. до н.е. степову територію Лівобережної України заселили племена зрубної культури (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках), які приїшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури засвідчують про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3 — 4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка (нерозвинута).

Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Його ефективність дедалі більше зростала внаслідок поліпшення видового складу стада, вдосконалення засобів пересування і використання пасовиськ. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Дещо інакше відбувався історичний процес у бронзовому віці в лісостеповій зоні України. Степовики тяжіли до східних районів, а племена Лісостепу підтримували постійний контакт із населенням західних територій. У другій половині III тис. до н.е. — першій половині II тис. до н.е. на величезних просторах Східної та Західної Європи проживали носії культур шнурової кераміки, або бойових сокир. На думку археологів і лінгвістів, вони належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців. У межах України виділяється кілька культур шнурової кераміки. Найпоширенішою з них була середньодніпровська.

У середині II — початку I тис. до н.е. на основі культур шнурової кераміки склались культури пізнього періоду бронзового віку, в тому числі тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихін-ська. Основу їхньої господарської діяльності становили землеробство, приселищне скотарство, рибальство, мисливство, а також ремісниче виробництво, зокрема бронзолivarне. За темпами соціального розвитку лісостепова зона дещо поступалася степовій, але обидві вони перебували під дією загальних закономірностей, їхні суспільні відносини ґрунтувалися на патріархальній сім'ї та племінній організації. Бронзовий вік в Україні — завершальна стадія первіснообщинного ладу, який пройшов тривалий шлях розвитку від первісної общини на основі екзогамних шлюбних відносин до воєнно-по-тестарних племінних об'єднань. У ньому зародилися і визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин — панівних на наступному історичному етапі.

Культура населення України у бронзовому віці (друга половина III – початок I тис. до н.е.).

Бронзовий вік, найвиразнішою прикметою якого стало поширення виробів з бронзи — першого штучного сплаву (мідь з оловом), винайденого людиною, інколи називають добою «першого Великого переселення народів», оскільки саме тоді почала складатися етнічна карта Європи з характерними для неї мовними колективами та протоетнічними спільнотами. Зокрема, на зламі III-II тис. до н.е. на місці трипільських поселень лісостепової частини вперше фіксуються пам'ятки так званої *культури шнурової кераміки*, інакше — *бойових сокир* (назва походить від характерного орнаменту на посуді, що робився перевитим шнуром, або від клиновидних сокирок з просверленим отвором). Крім України, пам'ятки племен шнурової кераміки синхронно фіксуються і в деяких інших європейських країнах. Згідно з думкою археологів і лінгвістів, географічний обсяг їх розселення в загальних рисах збігався з ареалом побутування так званих північноіндоєвропейських діалектів, які вважаються попередниками германських, балтійських і слов'янських мов, а їх носії належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців.

Культура шнурової кераміки в XV-XI ст. до н.е. продовжила себе у новій культурній спільноті — *тшинецько-комарівській* (від м. Тшинець у Польщі і с. Комарова на Львівщині), що була поширена в українському та білоруському Поліссях, Східній Польщі, Прикарпатті, Придністров'ї, Придесенні та Верхньому Подніпров'ї; її носіїв вважають прямими попередниками майбутніх слов'ян і балтів. Ще пізніше, в XI-IX ст. до н.е., у лісостеповій зоні Правобережної України жили племена так званої *білогрудівської культури* (від Білогрудівського лісу на Поділлі), спорідненої з комарівською, яку частина дослідників вважає протоосновою східнослов'янської.

На зламі III-II тис. до н.е. міняється і картина заселеності причорноморських степових просторів. Поволі просуваючись через Дніпро зі сходу, тут утверджуються скотарські племена *ямної культури* (назва походить від типу поховань — у ямах під курганными насипами). На їхній осілий спосіб життя вказує високий рівень будівництва оборонних споруд (як, наприклад, укріплене поселення поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, розташоване на площі близько 1,5 га і оточене потрійною стіною мурів, викладених з великих вапнякових брил; висота їх решток перевищує 2 м). Однією з найхарактерніших рис ямної культури був розвинутий культ предків, що виявлялося у типі поховань під насипними високими курганами.

На початку II тис. до н.е. місце давньооямної заступила *катакомбна культурно-історична спільність* (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоям). Дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності.

У другій половині II — на початку I тис. до н.е. степову територію Лівобережної України заселили племена *зрубної культури* (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках під курганами), які прийшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури засвідчують про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3—4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка.

Стосовно економічного розвитку, то за доби бронзи головним знаряддям по обробці землі залишається мотика, але в той самий час застосовуються й дерев'яні плуги. Майже одночасно з появою возів з'являються упряжні тварини (велика рогата худоба). Новий імпульс для розвитку отримує скотарства, але занепадають ремесла, примітивізується побут та загалом спрощується палітра трудової діяльності людського колективу. Лише на кінець доби бронзи значення землеробства знову зростає.

Першочергове значення у степовій череді відіграла велика рогата худоба, слідом ішли - кінь, свиня. У західних районах степу значного поширення набув кінь. І саме продукти тваринного походження в цей час у більшості районів України забезпечували основу харчового раціону.

Ймовірно, що саме в добу бронзи з'являється мала сім'я (чоловік, дружина, діти). Розпад великих сімей пояснюється способом ведення господарства та зникнення потреби у постійній спільній виробничій діяльності. Зростання ролі воєн обумовило тенденцію до утворення надплеменних структур - союзів племен. Помітно зростала роль чоловіка у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом.

Відносно мистецької практики, то вона представлена монументальними, малими пластичними формами і декоративними виробами. Особливий різновид монументального мистецтва становлять курганні споруди. Зразками декоративного мистецтва є різноманітні прикраси з бронзи, каменю, кістки, мушлі, золота та срібла. Багатим джерелом для вивчення декоративного мистецтва доби бронзи є орнаментика. Розвиток скотарства, землеробства та металообробки позначився на особливому поклонінню сонцю. Солярна символіка - коло, хрест, свастика та їхні комбінації - прикрашають наскальні малюнки, посуду ритуального призначення, амулети, зброю, атрибути влади тощо.

Таким чином, у бронзовому віці зародилися і визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин. Заклучна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Залізний вік (початок I тис. до н.е. – IV ст. н.е.). Культурні досягнення кіммерійців, скіфів, сарматів.

З відкриттям та поширенням заліза в історії стародавнього населення України розпочалася нова епоха, позначена докорінним зламом старих соціально-економічних структур. Залізний вік в Україні датується XII ст. до н.е. — IV ст. н.е. Ранній період ранньозалізного віку традиційно обмежують часом існування кіммерійських і чорноліських пам'яток. Беручи до уваги, що залізний вік почався з часу білозерської та білогрудівської культур, ми вважаємо існування цих культур першим етапом ранньозалізного віку (початок XII — X ст. до н.е.), а кіммерійські, чорноліські та синхронні їм пам'ятки відносимо до другого етапу раннього періоду (IX — перша половина VII ст. до н.е.). Білозерська культура стала основою кіммерійської, яка є, ймовірно, пізньою частиною білозерської. Кіммерійці розселилися у степах Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку I тис. до н.е. Це найдавніший народ на території України, назву якого донесли до нас писемні джерела. Геродот (V ст. до

н.е.), зокрема, повідомляє про те, що території, зайняті скіфами, належали раніше кіммерійцям. Етнічність кіммерійців остаточно не з'ясована. Є певні підстави стверджувати, що вони належали до однієї з груп іраномовного населення. Провідною галуззю їхнього господарства було кочове скотарство, дуже висока ефективність якого давала змогу створювати значний додатковий продукт.

Без цього не могли б існувати військові кінні загопи згаданого народу, котрі здійснювали далекі грабіжницькі походи аж у Передню Азію. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку, яка допомогла кардинально поліпшити озброєння кінних дружин. Поряд з економічними в кіммерійському середовищі відбувалися важливі суспільно-політичні процеси. Спостерігався перехід від військової демократії до станово-класового суспільства на базі рабовласницького способу виробництва.

Кіммерійські пам'ятки представлено лише похованнями, зазвичай курганними, відомі й безкурганні поховання. Поширені вони від Дунаю (Істру) до Волги (Араксу). Виділено два ступені культури: чорногорівський та новочеркаський. На першому ступені ховали в простих прямокутних та овальних ямах, іноді з дерев'яним перекриттям (іноді — з підбоями) у скорченому на боці положенні. Чоловіків супроводжували зброя (стріли з бронзовими та кістяними наконечниками, кинджал з бронзовим руків'ям та залізним лезом), зброя (часто стременоподібні вудила), а жінок — золоті та бронзові пронизки, намистини, глиняний посуд. Посуд зберігав білозерські традиції (товстостінні круглотілі горщики, часто орнаментовані наліпним валиком із "вусиками", кубки з циліндричними шийками та черпаки, орнаментовані канелюрами, шишечками), але зникли одноручні черпаки, поширилися лощені кубки та дерев'яні кубки із золотими пластинками.

На новочеркаському ступені істотно змінився поховальний обряд: з'явилися глибокі ями, відомі прямокутні ями з дерев'яним дахом, поставленим на дерев'яні стовпи. Предмети почали класти і на перекриття. Поширилася цільнозалізна зброя, в тому числі й залізні наконечники стріл, замість стременоподібних — двокіль-часті вудила. У посуді стали переважати кубки, подібні до жабо-тинських (прикрашені геометричним орнаментом). Важливою рисою культури кіммерійців є стели, які хоча й не мають виразно відтвореної голови людини, але містять зображення одягу та озброєння (подібні до стел бронзового віку України). Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен. Кіммерійська культура частково розчинилася у скіфській. Частина кіммерійців мігрували на Близький Схід.

У середині VII ст. до н.е. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена скіфів, витіснивши звідси, а частково асимілювавши кіммерійців.

За Геродотом, Скіфія складалася з кількох етнічних утворень, що традиційно називають племенами, або союзами племен. Так, калліпіді, або елліно-скіфи — населення з ознаками грецької та скіфської культур на Побужжі поблизу Ольвії, алазони — населення у Молдові, скіфи-орачі — у Лісостепу Правобережжя, скіфи-землероби — у Лісостепу Лівобережжя, скіфи-кочовики проживали у степу на схід від Дніпра до Геросу (Молочної), а далі — до Меотиди (Азовського моря) і Дону та у Степу Криму — царські скіфи. Геродот зафіксував також легенди про походження скіфів. Одна з них стверджувала, що скіфи з'явилися на своїй землі (як перший її народ) за тисячу років до навали перського царя Дарія і були пов'язані з Дніпром, оскільки їхній першопращур Таргітай вважався сином Зевса та німфи — дочки Борисфена (Дніпра). Сини Таргітая, яких звали Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай, започаткували три гілки скіфського народу. До них з неба впали золоті дари: рало (плут) з ярмом, сокира та чаша. При спробі двох старших братів наблизитися до золота, воно спалахувало вогнем, і лише Колаксай зміг заволодіти ним. Це було розцінено як знамення богів, тому брати визнали головування над собою молодшого брата — Колаксайа. Він поділив країну між своїми синами на три частини і в найбільшій залишив золото, яке скіфські царі вважали священним і якому щорічно приносили жертви.

Ця й інші міфологічні конструкції скіфської доби формулюють триєдність (верх, середина, низ), або тріаду: верхній світ (небо), світ людей (землю) і нижній світ (потойбічний — підземне царство), або небо, гора, вода, або царі (воїни), жреці, землероби (дивись найвизначнішу пам'ятку скіфського періоду — золоту пектораль). Сюжет міфу дуже нагадує східнослов'янські сюжети та пізніші казки про три царства: мідне, бронзове і золоте. Золоте царство дісталось молодшому братові. Не випадково, мабуть, саме молодший брат завжди перемагає в наших казках. Звичаї, пов'язані з трьома священними предметами — ралом, чашею і сокирою — відомі також у кельтів.

Інша легенда, яку розповіли Геродоту греки, відносила походження скіфів до Пониззя Дніпра, бо першим скіфським царем був Скіф — син Геракла та діви — Схидни, яка жила у Гілеї. Обидві легенди цікаві тим, що перша розповідає про скіфів-землеробів (їхніми символами були плуг, ярмо, сокира, чаша), а друга, очевидно, про степових скотарів (їхніми символами названі лук, пояс, чаша).

Центральним районом Скіфії вважають Степ. Майже єдиним видом пам'яток тут були курганні поховання, більшість з яких, на жаль, в різні часи було пограбовано. Ранні скіфські поховання (друга половина VII — V ст. до н.е.) були зазвичай впускними до курганів бронзового віку. Прості скіфи поховані у прямокутних ямах, випростаними на спині, поруч лежав посуд (келих з прокресленим орнаментом, іноді грецький посуд), вудила зі стременоподібними кільцями, наконечники стріл, іноді кістки барана. Основною відмінністю поховань від попередніх — кіммерійських — була західна орієнтація кістяка та наявність прикрас із "скіфським звіриним стилем". Так звані багаті поховання здійснено найчастіше у вузьких ямах, рідше — дерев'яних стовпових гробницях, що імітують будинок. При випростаних кістяках лежали стела, кінь, золоте намисто, золоті пластинки. Найвідомішим прикладом таких курганів є Литий (Мельгуновський) курган, розкопаний поблизу Кіровограда. Унікальним курганом цього часу є Ульський (на Кубані). Висота його насипу сягала 15 м. У дерев'яній гробниці знайдено лише кам'яний жертovníк. Біля склепу лежали кістяки двох биків, по* обидва боки від нього — 360 кістяків коней.

У розвинутому (класичному) періоді (IV—III ст. до н.е.) поховання стали масовими. Особливо багато могильників з'явилося на Подністров'ї. Кургани мали висоту близько 1,5 м, діаметр — близько 25 м, насипалися двома прийомами; перший насип, з ровом, будували одразу, а після тризни досипали другий насип. Основною формою поховальної споруди стала катакомба. Випростані кістяки знайдені на підстилці з трави або дерева. Чоловіків супроводжувала зброя (пара списів — праворуч біля голови, сагайдак зі стрілами — ліворуч біля пояса). При кістяках жінок знайдено браслети, намисто, кульчики, прясла, дзеркала. Біля голови кожного померлого клали їжу (ногу коня, рідше — бика, вівці) та ніж. Заможних померлих ховали у катакомбі, рідше — у дерев'яній гробниці. В Криму гробниці виготовляли також з каменю та сирцевої цегли. Крім скіфського інвентаря, обов'язковою була грецька кераміка. Величезні кургани почали споруджувати для знаті (кургани Мелітопольський, Куль-Оба, Солоха, Гаймаіова Могила). Насипи сягали 6—19,5 м. Нерідко їх оточували кам'яною обкладкою. Центральне поховання було зазвичай чоловічим, померлий мав багаті вбрання та зброю. Іноді в інших камерах катакомб поміщали "царицю", "зброєносців", слуг, коней, собак, багаті набори посуду, зброї, прикрас (наприклад, у Чортотлику виявлено близько 4 тис. прикрас із золота, у Товстій Могилі — 600).

Найважливішою пам'яткою осілої степової Скіфії є Кам'ян-ське городище кінця V — початку III ст. до н.е. (с. Кам'янка Дніпровська, розташоване між річками Конкою, Дніпром та Білозерським лиманом). Площа городища сягала 12 км². Забудовано було лише середню частину каркасними великими житлами з кількох кімнат та акрополь кам'яними будинками, що мав площу 32 га. Городище було центром ремесла, насамперед металургійного, торгівлі. Крім цього городища, по обидва береги Дніпра існувало кілька поселень, де знайдено скіфський і грецький посуд, залишки металургійного та ковальського виробництва.

Степові скіфські пам'ятки значно відрізнялися від пам'яток інших районів посудом. Ліпний скіфський посуд Степу мав видовжені пропорції, відігнуті вінця; краї вінця (або шийки

під вінцями) прикрашалися ямками, валиками. Для ранньоскіфських пам'яток були характерні келихи. Починаючи з VI ст. до н.е., у скіфському суспільстві звичайним став грецький посуд.

Іншим важливим районом скіфської культури був Лісостеп Правобережжя, де відомі кургани, поселення й городища. На відміну від степових, лісостепові пам'ятки продовжили традиції не кіммерійців, а чорнолісців: у їхньому матеріальному комплексі репрезентовані посуд жаботинського зразка, тюльпаноподібні горщики, черпаки. Городища тут з'являються в першій половині VI ст. до н.е. й існують до кінця скіфського часу: Пастирське (18 га) на Київщині, Немирівське (1 тис. га) на Поділлі.

Господарство окремих районів Скіфії було неоднорідним. У Степу домінувало кочове скотарство, в Лісостепу — землеробство. Водночас для частини населення Скіфії професією стала війна. В бою застосовували дальнобійний лук, короткий меч (акинак), дротик, бойову сокиру, клевець, пращу. Захисний обладунок складався зі шкіряного панцира з нашитими на ньому металевими пластинками ("лускою"), щита, шолома, поножів.

З кінця III ст. до н.е. до IV ст. н.е. центром Скіфії був Крим, де скіфи заснували своє царство, відоме в літературі як Мала Скіфія, із столицею в Неаполі Скіфському. Розвиток скіфів у Криму відбувався під значним впливом греків. Другий (скіфський, або скіфо-античний) період епохи раннього заліза у Північному Причорномор'ї закінчився з приходом сарматів.

Сарматські племена становили значну частину населення тогочасної України (займаючи насамперед Степ і Лісостеп) в останньому, третьому, періоді епохи раннього заліза. Панування сарматів у Північному Причорномор'ї відносять до II ст. до н.е. — IV ст. н.е.; в III ст. воно було підірване з приходом готів, а завершилося навалюю гуннів IV ст. Сарматів вважають північними іранцями.

Вочевидь, греко-римські автори — Геродот, Діодор, Пліній, Полібій та інші — спочатку уявляли собі сарматів як єдиний народ — сав-роматів. Лише з ГУ ст. до н.е. з'явився етнонім "Сарматія" і стали відомими окремі сарматські племена: царські сармати, язиги, рок-солани, аорси, сираки, алани.

За легендою, що її переказував Геродот, сармати походили від союзу скіфів з амазонками — міфічним жіночим племенем, яке жило без чоловіків, народжуючи дітей від своїх полонених і залишаючи в живих лише дівчат. Войовничий дух сарматів, які згодом витіснили скіфів-кочівників у Крим, викликав здивування й захоплення сусідніх народів. З історичних джерел відомо, що жінки в сарматів користувалися такими ж правами, як і чоловіки. Дуже часто племена очолювали в них жінки, котрі керували громадою в усіх справах, у тому числі й у військових.

У легендах залишилися згадки про войовничий дух сарматів та їх мужню рішучість у бою. Мабуть, саме через це українсько-польська шляхта XVI — XVII ст. витворила етногенетичний міф походження саме від сарматів (українська шляхта — від сарматського племені роксоланів).

Майже єдиним видом сарматських пам'яток в Україні є кургани, поширені насамперед у Степу — Лісостепу, але розсіяні практично по всій території нашої країни. Сарматська поховальна споруда мала вигляд вузької прямокутної або овальної в плані ями, перекритої деревом, іноді — кам'яним закладом. Деякі ями мали підбої. Ховали головою на південь або північ. Чоловіків супроводжували на той світ ножі, мечі, іноді посуд, шматки м'яса; жінок — найчастіше прикраси, прясла. Пізні поховання часто були основними в курганах; ями трансформували в неглибокі катакомби.

Унікальним є поховання сарматської жриці I ст. н.е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі. Ще одним із найбагатших сарматських поховань є могила "цариці" в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як "Новочеркаський скарб", бо в ній було знайдено 700 золотих бляшок.

Сарматські поховання вирізняються особливими предметами матеріальної культури: ножами з вузьким держаклом, біконічними та яйцеподібними пряслами, а також притаманною лише їм зброєю. У II — I ст. до н.е. сармати користувалися короткими мечами з кільцевим навершям і прямим перехрестям, а потім у них з'явилися довгі мечі; з I ст. до н.е. поширилися й залізні трилопатеві наконечники стріл. (Основні форми посуду репрезентовані горщиками з

кулястим тулубом, циліндричною шийкою, відігнутими вінцями; вони орнаментовані горизонтальними лініями, зигзагами. Пізніше з'явилися горщики з широким дном і високими вінцями. Вживалися також глеки яйце- і грушоподібної форм, із циліндричними шийками, а також бронзові казани з циліндрично-конічними ніжками. Менше знайдено місцевих мисок і зовсім мало — античного посуду. На відміну від скіфів сармати дуже полюбили фібули — закладки для одягу.

Від середини III ст. н.е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей період тут з'явилися вихідці з Прибалтики — готи. Вступивши в спілку з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне з сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на римські міста Північного Причорномор'я. А в IV ст. н.е. у степовій Україні з'явилися нові кочівники — гунни.

Сарматська культура зникла на тлі загальної кризи суспільств раннього залізного віку, коли загинув античний світ. На цьому епоха раннього заліза закінчилася.

Скіфи та сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури. Ці два народи мали розвинуту міфологію. Відомі міфи про походження скіфів, культ божеств (очевидно, зведених до єдиного державного пантеону). Греки ототожнювали ці божества зі своїми: Табіті — з Гестією, Папая — зі Зевсом, Ам — з Геєю, Гойтосира — з Аполлоном, Аргімпасу — з Афродітою, Тагимасада — з Посейдоном. На чолі пантеону стояли Табіті (найважливіша з-поміж скіфських богів), Папай, Апі. Скіфи не робили своїм богам жодних зображень (за винятком бога війни Ареса, ім'я якого Геродот подав грецькою мовою). Аресу скіфи присвячували віткнутий у купу хмизу (на погребальному вогнищі) меч-акінак. У сарматів верховним божеством була, можливо, богиня родючості Астарта, пов'язана з культом Сонця й коня. Іншим їхнім відомим богом був Танаїс.

Постійні військові сутички, пошуки шляхів виживання у боротьбі проти ворогів слугували, вочевидь, основною причиною виникнення мистецтва, що отримало назву скіфського й сарматського звіриного стилю. Він полягав у зображенні хижаків, сцен їхньої боротьби, шматування ними здобичі, руху загалом, у тому числі й кругового. Значна частина таких зображень на предметах із коштовних матеріалів (насамперед, із золота), знайдена в найбільших скіфських курганах, може бути пояснена скіфськими міфами. Під впливом на скіфську культуру греків із VI ст. до н.е. значення звіриного стилю зменшується, поширюються зображенням сцен із грецьких міфів. Чи не найкращим доказом цього є чотири однакових обклашки сагайдаків із зображенням сцен "життя Ахілла", що походять із різних курганів — Чортотлика, Іллінець-кого, Мелітопольського, П'ятибратнього.

У скіфів та сарматів збереглася основна частина ознак поховального обряду, які утвердилися ще в епоху бронзи, астральна й космічна символіка, котра забезпечувала потрапляння душ на небо, антропоморфні скульптури. Останнім часом зроблено висновок стосовно ритуального характеру пограбувань курганів скіфів і сарматів ще на стадії їх добудови, оскільки предмети, забрані з могили, вважалися священними.

Очевидно, найважливіше значення духовної культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, зберігши частину ознак ранньозалізного віку.

Матеріали активізації студентів під час викладення лекції.

1. Що на Вашу думку включає поняття «Трипілля»?
2. Як Ви розумієте основні етапи найдавніших часів?
3. Дайте визначення поняття Бронзова доба.

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення:

Лекційна аудиторія або ПК.

- обладнання:

Методрозробка лекції.

- устаткування:

Дошка.

Питання для самоконтролю

1.Що таке «залізна доба»?

2.Як ви розумієте поняття « Трипільська культура» та «Кукутенська культура»? Дайте визначення.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Найдавніша з відомих на землі стоянка первісних людей знайдена в

- а) гроті Кро-Маньйон
- б) с. Трипілля
- в) Південному Криму
- г) Олдувайській ущелині

2. Перші знахідки останків «людини розумної»

- а) у гроті Кро-Маньйон у Франції
- б) біля Солютре у Франції
- в) біля Стоунхенджа в Англії
- г) в Олдувайській ущелині в Танзанії

3. Універсальна історично перша форма культури:

- а) міф
- б) молитва
- в) билина
- г) літопис

4. Палеолітична Венера це:

- а) давньогрецька скульптура жінки з витонченими рисами;
- б) стилізоване скульптурне зображення жінки в культурі первісного суспільства;
- в) міфологічна богиня кохання
- г) стилізоване зображення жінки в культурі Київської Русі

5. Користуватися вогнем почали в

- а) палеоліті
- б) мезоліті
- в) неоліті
- г) енеоліті

6. Поховальна споруда, яка складена з великих кам'яних блоків у кам'яному віці - це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) мавзолей
- г) кромлех

7. Лук і стріли винайдено в епоху

- а) неоліту
- б) бронзи
- в) палеоліту
- г) мезоліту

8. Етап кам'яного віку, який вважається часом революційного переходу від привласнюючого господарства до відтворюючого

- а) неоліт
- б) палеоліт
- в) мезоліт
- г) енеоліт

9. Приручення тварин почалося в

- а) мезоліті
- б) палеоліті
- в) залізний вік
- г) мідний вік

10. Парна сім'я виникає в

- а) неоліті
- б) енеоліті
- в) епоху бронзи
- г) залізний вік

11. Культ вождя з'являється в

- а) мідний вік
- б) залізний вік
- в) епоху бронзи
- г) енеоліті

12. Віра в рослину чи тварину як предка роду називається

- а) тотемізм
- б) політеїзм
- в) фетишизм
- г) абсурдизм

13. Віра в надприродну силу матеріальних предметів

- а) магія
- б) фетишизм
- в) анімізм
- г) язичництво

14. Анімізм це:

- а) віра в надприродні властивості матеріальних речей;
- б) віра в існування родинного зв'язку між групою людей і певним видом рослин чи тварин;
- в) віра в існування душ та духів
- г) віра у святого Духа

15. Скіфський мистецький стиль, який характеризується поєднанням рослинного орнаменту, зоо- та антропоморфних елементів, називається

- а) інкрустаційний
- б) звіриний
- в) коринфський
- г) доричний

16. До мегалітичних споруд не належить

- а) менгір
- б) дольмен
- в) петрогліф
- г) кромлех

17. Синкретизм – це

- а) віра в тварину як предка роду
- б) можливість магічними діями вплинути на природу
- в) нероздільність господарських занять, мистецтва, суспільного життя у свідомості людей
- г) найдавніші малюнки у вигляді відбитків рук на стінах печер

18. Зображення людей і тварин на камені – це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) петрогліф
- г) гравюра

19. «Звіриний стиль» характерний для мистецтва

- а) кіммерійців
- б) сарматів
- в) трипільської культури
- г) скіфів

20. Золоту пектораль знайдено в кургані Товста могила на

- а) Дніпропетровщині
- б) Київщині
- в) Одещині
- г) Чернігівщині

21. Для якої давньої культури характерно спорудження будинків по колу, а в центрі – стайні для тварин

- а) трипільської
- б) скіфської
- в) античних колоній
- г) кіммерійської

22. Яку культуру відкрив і дослідив В.Хвойко

- а) кукутенську
- б) трипільську
- в) скіфську
- г) античних колоній

23. Основним будівельним матеріалом трипільців було

- а) камінь
- б) дерево й камінь
- в) дерево й глина
- г) глина й кістки тварин

Список використаних джерел:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. — К.: ВСВ «Медицина», 2016. — 368 с.
3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. — Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
5. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. — Одеса : ОНМедУ, 2012. — 360 с.
6. Плохій, Сергій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності = The Gates of Europe: a History of Ukraine / Сергій Плохій ; [пер. з англ. Р. Клочка]. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. — 493 с.
7. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. К., 2018. 360 с.
8. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.
9. Уривалкін О. Довідник з історії України: (у 2 томах) Том 1 (з найдавніших часів й до кінця XIX століття). К., 2020. 446 с.

Лекція № 5-6

Тема. Русь-Україна: соціально-політичний розвиток.

Актуальність теми: Роль Київської держави як основного політичного центру України була дуже значною. Саме вона формувала ідею державності на українських землях, об'єднала різні землі і народи в єдине ціле, сформувавши саму державу. В цей час зародились кращі традиції українського державотворення і національної культури. Київська держава забезпечила плідний вплив на культуру західноєвропейських цивілізацій. Ранньофеодальна Київська держава разом з Галицько-Волинською проіснувала близько 500 років. Вона досягла високого соціально-економічного, політичного і культурного розквіту, який відповідав загальносвітовому рівню цивілізації.

Мета: викладання лекції сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в княжі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку на тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності. Викладання дисципліни сприяє розширенню світогляду студента, розвиває почуття поваги, гордості та шанобливості до вітчизняної історії і культури; допомагає збагнути унікальність України в загальносвітовому історичному процесі. Основна мета вивчення теми полягає в тому, щоб на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях княжої доби в історії України, вміли описати головні тенденції і динаміку вирішення різноманітних проблем, показати місце і значення України в історичному розвитку людства.

Основні поняття: історія, культура, цивілізація.

План

Виникнення держави. Етапи політичного розвитку Русі-України. Соціально-економічний і політичний устрій.

Зміст лекційного матеріалу

Виникнення держави. Протягом VIII-IX ст. слов'яни розселилися на території Східної Європи. Найбільшими східнослов'янськими племенами були: поляни, сіверяни, в'ятичі,

дреговичі, древляни, волиняни і дуліби. У цей час основною формою суспільного ладу були союзи племен, які часто переходили у більш складні об'єднання.

Поступово племінні союзи трансформуються у князівства, які властиві перехідному етапові до феодального суспільства. Знижується роль народного віча, довкола князів формуються дружини - групи професійних вояків. Дружина є головним інструментом, за допомогою якого князь збирає данину, завойовує нові землі. Найбільш знатні дружинники складають дорадчий орган при князеві - боярську раду. Починається формування верстви великих землевласників - бояр, які отримували землю (вотчину) за службу у князя. Тепер земля могла передаватись у спадок. Основна ж частина селянства - смерди - платили князеві данину й виконували різні повинності. Таким чином наявним було соціальне розшарування. Але в цей період ще не було держави як легалізованого апарату примусу.

Формування державності у східних слов'ян зумовлювалося низкою соціально-економічних і політичних чинників:

- 1) Підвищення продуктивності праці.
- 2) Розвиток ремесла.
- 3) Пожвавлення торгівлі.
- 4) Збільшення розмірів території, військова активність.
- 6) Зовнішньополітична діяльність сприяла виділенню дружини в особливу привілейовану групу професійних військових, яка поступово стає органом примусу.
- 7) Крім внутрішніх факторів, важливу роль у державотворчому процесі відігравали зовнішні - насамперед постійна загроза з боку сусідніх кочових племен.

Таким чином, у VIII - IX ст. в слов'янському світі склалися передумови для формуванні державності.

Етапи політичного розвитку Русі-України. Соціально-економічний і політичний лад.

Основними ознаками будь-якої середньовічної держави, в тому числі Київської Русі, були: розміщення населення не за національним (у той період за племінним) принципом, а за територіальним, поява влади, не пов'язаної з волевиявленням народу, збирання данини для утримання цієї влади, династичний (спадковий) характер влади вождя.

Початок формування державності на території України тісно пов'язаний з перетворенням Києва на основний політичний і культурний центр руських племен. Саме навколо нього наприкінці VIII - на початку IX ст. відбувається об'єднання територій між Чорним і Балтійським морями. Правила тоді Дір та Аскольд, спадкоємці першого господаря Києва - князя Кия. Князь Аскольд, проводячи виважену і активну зовнішню політику, зміцнив Київську Русь, поставивши її нарівні з Візантією та Хазарією. Закріпившись на узбережжі Чорного моря, Аскольд здійснив декілька вдалих походів на Візантію (860, 863, 865, 874 рр.), в результаті яких було підписано вигідні для русів угоди.

До часів правління Аскольда, який сповідував християнство, вчені відносять і першу спробу введення цієї релігії як офіційної у Київській Русі. І саме це, згідно з однією з історичних версій, стало причиною заколоту, ініціаторами котрого виступили місцеві волхви та бояри. Для реалізації своїх планів вони звернулися до Новгороду, де з 870 р. утвердилося правління запрошеного варяга - Рюрика. В 879 році Рюрик помирає і залишає свого малолітнього сина Ігоря під контролем фактичного регента **Олега**, який у **882** році захоплює Київ і вбиває Аскольда. Незважаючи на протидію новгородців, під владою київських князів об'єднуються землі ільменських слов'ян, кривичів, полян, древлян, сіверян, радимичів. В Києві відновлюється язичницький культ. В 907 році Олег рушив походом на Візантію і змусив її підписати торговельну угоду, яка відкривала широкі можливості для руських купців. Нову, не менш вигідну угоду було укладено в 911 р.

Після смерті **Олега (912 р.)** київським князем став **Ігор** Рюрикович. Посиливши централізовану владу у боротьбі з волелюбними древлянами, він виступив проти печенізьких орд, які нападали на Русь. А у 941 і 944 роках здійснив не дуже вдалі походи на Візантію, після

чого Русь втрачала контроль на Чорноморському узбережжі та в гирлі Дніпра і до того ж зобов'язувалася надавати військову допомогу Візантії. У **945** році, намагаючись двічі поспіль зібрати данину з древлян, князь Ігор був вбитий.

Синові Ігоря Святославові в той момент було три роки, тому влада перейшла до вдови Ігоря - княгині **Ольги (945-962)**. Вона помстилася древлянам за смерть чоловіка, спаливши їхню столицю Іскоростень. Ольга намагалася обмежити прерогативи місцевої знаті, впорядкувала збір данини і встановила більш суворий порядок управління. За часів Ольги зміцнила економічна могутність Київської держави, піднісся її міжнародний авторитет. У 957 р. відбулася дипломатична місія Ольги до Константинополя, де вона охрестилася. У 959 р. руське посольство було виряджене до імператора Священної Римської імперії.

У 957 р. син Ігоря та Ольги **Святослав (962-972)** досяг повноліття і став фактично великим київським князем. Проте Ольга до самої смерті (964) залишалася радницею свого сина. За заслуги перед Київською державою і християнством княгиню Ольгу пізніше було канонізовано. Святослав ще більше зміцнив позиції Київської держави, розгромивши Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, приєднавши в'ятичів, придунайські міста, Тьмутаракань, Прикубання, здійснивши вдалий похід на Болгарію.

Задля зміцнення влади київських князів на землях племенних князівств Святослав провів адміністративну реформу, посадивши старшого сина Ярополка намісником у Києві, молодшого, Олега, - в Овручі, де були сильні сепаратистські настрої, а позашлюбного сина Володимира послав правити від свого імені в Новгород Великий, який постійно прагнув відділитися від Києва. У 968 р. Святослав знову спробував посилити свій вплив на Балканах, організувавши другий болгарський похід. Але на цей раз йому не поталанило. Після тримісячної оборони у м. Доростолі Святослав був змушений підписати мир з Візантією, зрікся своїх володінь на Балканах. Повертаючись на батьківщину (972 р.), на острові Хортиця князівське військо натрапило на печенізьку засідку і цілком загинуло. Поліг і сам Святослав. Як і його попередники, Святослав посилив позиції Русі на важливих торговельних шляхах, зміцнив кордони і підніс міжнародний авторитет своєї держави. Після його смерті починається жорстока боротьба за владу. Саме його правління завершує т. з. "перший період" історії Київської Русі.

Це період збирання земель, зміцнення могутності держави. Основні завдання князів: 1) об'єднання земель в єдину державу зі столицею у Києві. 2) воєнні походи з метою поширення території та підтримки української торгівлі. 3) Колонізація північних земель.

Найбільшій могутності Київська Русь досягла за правління **Володимира (978-1015)**. Володимир повертає Русі землі хорватів і дулібів, радимичів і в'ятичів, фактично завершуючи формування державної території. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, західний кордон проходив Дністром, Карпатами, Західним Бугом, Німаном і Західною Двиною, на півночі - Чудським, Ладозьким та Онезьким озерами, на півдні - річками Південним Бугом, Доном, Россю, Сулою. Серйозною проблемою доби Володимира були набіги кочовиків. Для протидії цьому необхідна була сильна армія. Отож Володимир упроваджує військову реформу, встановлюючи феодальну організацію війська - службу за право володіти землею. У військовій справі Володимир відмовився від опори на племенні військові формування. Це зміцнило і власну владу князя. Окрім цього, створюється досить розгалужена система фортець, валів, опорних пунктів тощо. Володимир провів своєрідну адміністративну реформу. Було ліквідовано племенну автономію, усунено від політичної влади деякі місцеві династії. Важливим напрямом діяльності Володимира було вдосконалення системи права, пристосування його до умов свого часу. Наприкінці правління Володимира виникла реальна загроза єдності Київської Русі. Проти нього відкрито виступив усиновлений Святополк, а рідний син, новгородський князь Ярослав, відмовився платити Києву данину. Володимир готувався до походу на Новгород, але у 1015 р. помер.

Між синами Володимира **Ярославом (1019-1054)**, Борисом, Глібом, Святославом, Мстиславом і Святополком починається кривава боротьба за київський стіл, унаслідок якої

Ярослав стає князем у Києві, а Борис, Гліб і Святослав гинуть. Остаточна перемога Ярослава над Святополком відбувається на р. Альті лише в 1019 р.

У 1026 р. Ярослав і Мстислав уклали мирну угоду та поділили Русь: Ярослав залишився княжити в Києві, а Мстислав - у Чернігові до своєї смерті у 1036 р.

Встановивши контроль над Київською Руссю, Ярослав, прозваний Мудрий, звертається до зовнішніх проблем і починає боротьбу з печенігами. Генеральна битва відбулась у **1036 р.**, після якої печеніги вже ніколи на Русь не нападали. На честь цієї перемоги в Києві було закладено **Софійський собор**.

У період правління Ярослава Мудрого розширюються кордони Київської Русі: від Чорного моря і пониззя Дунаю на півдні аж до Фінської затоки на півночі, від Закарпаття на заході до верхів'їв Волги та Дону на сході. Активізувалася й дипломатична діяльність. За допомогою династичних шлюбів Ярослав зміцнив стосунки з кількома провідними європейськими державами. Сам він був одружений зі шведською принцесою Інгігердою, його сестра Марія була дружиною польського короля Казимира I, син Ярослава був одружений з дочкою Казимира, інший - з візантійською принцесою, ще двоє - з німецькими князнями. Одна дочка вийшла за угорського короля Андраша, інша – за норвезького короля Гаральда, а потім Свена, третя - за французького короля Генріха I.

Значну увагу Ярослав Мудрий приділяв внутрішнім проблемам Київської Русі. За його правління проводиться **кодифікація юридичних норм**, які існували, а також постає перший письмовий звід норм давньоруського права "**Руська правда**", які захищали приватну власність і власника. Ярослав призначає на вищу церковну посаду - митрополита - не грека, як то було раніше, а слов'янина - Іларіона. Проте ця традиція не збереглася, й по смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. митрополиту кафедру знову очолив грек. За Ярослава Мудрого Київська Русь досягла зеніту свого розквіту, встала нарівні з найвпливовішими країнами середньовічної Європи.

Турбуючись про подальшу долю своєї держави, за кілька років до смерті Ярослав поділив між синами міста й землі. Київ, Новгород, Псков відійшли Ізяславові, Чернігів, Муром, Тьмутаракань - Святославові, Ростов, Переяслав - Всеволодові, Володимир - Ігореві, Смоленськ - В'ячеславові. До того ж запроваджувався новий принцип спадковості - **сеньйорат**. Це означало, що княжити в Києві мають спершу по черзі всі сини Ярослава, потім онуки старшого сина.

Проте фактично після 1054 р. встановлюється форма правління, яку називають тріумвіратом Ярославичів - Ізяслава, Святослава та Всеволода. Саме вони разом встановлювали закони («Правда Ярославичів»), очолювали походи проти половців. Але після невдалої битви на р. Альті у 1068 р. спілка Ярославичів фактично розпалася. Починається боротьба за одноосібну владу.

Спробу припинити княжі усобиці було вжито у **1097 р.** на об'єднавчому з'їзді князів у Любечі. Було вирішено припинити чвари і скасувати принцип спадкоємності, запроваджений Ярославом Мудрим. Кожен князь отримує успадковані від батька землі - вотчину, а всі спірні питання розв'язуються на князівських з'їздах. Проте наступні князівські з'їзди не усунули всіх суперечностей, що ніяк не сприяло єдності Київської Русі, особливо в умовах половецької загрози і заворушень населення Києва та інших великих міст. Так, у 1113 р., під час повстання в Києві бояри й купці звернулися до переяславського князя Володимира Мономаха (онука Ярослава Мудрого) з проханням посісти київський стіл. **Володимир Мономах (1113-1125)** став київським князем.

Розгромивши половців і забезпечивши сприятливі зовнішні умови, Володимир Мономах багато зробив для зміцнення Київської Русі. Розвивалися сільське господарство й ремесла, поживалася торгівля, будувалися нові міста. Зміцнюються династичні зв'язки: сам Володимир Мономах був одружений з дочкою англійського короля, сестра вийшла за німецького імператора, а донька - за угорського короля. По смерті Володимира у 1125 р. спадкоємцем на київському столі став його син Мстислав Володимирович, який продовжив політику батька. Проте його наступники знову почали боротися між собою за першість на Русі. Отож із другої

половини XII ст. починається новий період в історії українських земель - період феодальної роздробленості та існування самостійних князівств.

XII-XIII століття на Русі увійшли в історію як період феодальної роздробленості. По смерті великого князя київського Мстислава, сина Володимира Мономаха, Київська Русь розпадається на багато князівств і земель. Основною причиною розколу великої централізованої держави була відсутність у місцевих князів і бояр зацікавленості у сильній владі великого київського князя. Розвиток відокремленого землеволодіння, можливість передання землі у спадок робило їх повновладними господарями, не залежними від Києва.

Серйозними причинами роздробленості можна назвати й великі розміри держави та пов'язані з цим труднощі управління, відсутність чіткої системи успадкування престолу і княжі усобиці. У процесі децентралізації і феодалізації виділяються Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Володимиро-Суздальське, Полоцьке та інші князівства.

Місцеві князі реформують державний апарат, створюють власні збройні сили - дружини. Князівства тепер діляться *на волості*, куди князем призначалися посадники. Поступово знижувалася роль народного віча. Хоча в Новгороді та Пскові формою правління була боярська республіка. Київське князівство залишалося загальнодержавним центром, у якому містилася резиденція митрополитів. Фактично сталася лише зміна форми державного ладу. Деякі вчені називають її федеративною монархією, бо основні питання внутрішньої та особливо зовнішньої політики вирішувалися колективно найбільш впливовими князями. Важливим аргументом на користь подібної політики була постійна загроза з боку половців. Однак, посилення впливу боярства, яке ставило власні місцеві інтереси вище загальнодержавних, знову викликає загострення міжкнязівських стосунків і прискорення процесів роздроблення. Цим скористалися зовнішні вороги - лицарі-хрестоносці, половці. Але найжахливішої руйнації завдали Русі татаро-монголи.

Окрім татаро-монголів, Русь воліли завоювати ще лицарі-хрестоносці, польські та угорські феодалі. Проте Данилові Романовичу, галицько-волинському князю, вдалося вгамувати їхні зазіхання.

Татаро-монгольська навала значною мірою загальмувала соціально-економічний, політичний і культурний розвиток стародавньої Русі. Феодальна роздробленість була фактично законсервована, про відродження власної державності не могло бути й мови.

Виконавши роль буфера для країн Західної Європи (у татаро-монголів вже не було сил її здобувати), Русь на довгі роки опинилася під навалою. Лише Галицько-Волинському князівству формально вдалося зберегти обмежену незалежність, визнавши, втім, владу Орди. Інші ж землі втратили будь-яку самостійність. Князі змушені були визнати себе васалами Золотої Орди, з рук хана діставали право на княжіння (ярлик) і платили тяжку данину.

Матеріали щодо активації студентів під час проведення лекції

1. Які чинники зумовили формування державності у східних слов'ян?
2. Головні причини феодальної роздробленості

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення:

Лекційна аудиторія або ПК.

- обладнання:

Методрозробка лекції.

- устаткування:

Дошка.

Питання для самоконтролю:

1. Які найбільші східнослов'янські племена населяли територію сучасної України?
2. Назвіть теорії походження державності у східних слов'ян.
3. Які періоди історії Русі Ви знаєте?

4.Значення княжого періоду в історії України.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Вкажіть назву племінного союзу, на території якого виникла Давня Русь:

- а деревляни
- б тиверці
- в поляни
- г сіверяни

2. Реформи з упорядкування виплат повинностей підданими впроваджено:

- а Ігорем
- б Ольгою
- в Володимиром Великим
- г Ярославом Мудрим

3. Після смерті якого князя (1054 р.) розпочинається феодальне дроблення Русі?

- а Святослава Ігоревича
- б Володимира Великого
- в Ярослава Мудрого
- г Володимира Мономаха

4. Початок розквіту Київської Русі відбувався за князя:

- а Святослава Завойовника
- б Володимира Великого
- в Ярослава Мудрого
- г Володимира Мономаха

5. Розпад Хозарського каганату був наслідком походів:

- а Володимира
- б Святослава
- в Олега
- г Ігоря

6. Коли було державно запроваджено християнство в Київській Русі?

- а 862 р.
- б 882 р.
- в 912 р.
- г 988 р.

7. Символ державності України, на якому, як і на Конституції, присягає на вірність Україні Президент

- а. Остромирово Євангеліє
- б. Пересопницьке Євангеліє
- в. Острозька Біблія
- г. Повість минулих літ

8. Першу бібліотеку на Русі та архів для збереження важливих документів заснував:

- а. Феодосій Печерський
- б. Володимир Мономах
- в. Митрополит Іларіон
- г. Ярослав Мудрий

9. Який святий на Русі вважався заступником медицини і лікарів:

- а. Миколай
- б. Пантелеймон
- в. Михаїл
- г. Андрій

10. Перший кам'яний храм Київської Русі – це:

- а. Собор Святої Софії
- б. Десятинна церква
- в. Києво-Печерська лавра
- г. Михайлівський золотоверхий монастир

Список використаних джерел:

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. — К., 2018. — 360 с.
3. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
4. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.
5. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.
6. Уривалкін О. Довідник з історії України: (у 2 томах) Том 1 (з найдавніших часів й до кінця XIX століття). К., 2020. 446 с.

Лекція № 7-8

Тема: Українські землі у складі Російської імперії.

Актуальність теми. Україна не була окремим, самостійним економічним регіоном, а входила до складу загальноімперських економічних систем. Названі особливості мали значний вплив на економічний розвиток, культурне і політичне життя України. Проголошення цієї теми на лекційному занятті видається актуальним, оскільки студенти повинні отримати міцні знання з історії національної культури, з того періоду, який характеризується утисками української культури численними нормативними документами. Однак, це не позначилося на духовному (особливо літературному, мистецькому) житті народу. Лекція подає основні досягнення у становленні національних галузей культури.

Мета: Вивчення і розуміння вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; зрозуміти процеси еволюції; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності. Основна мета вивчення теми полягає в тому, щоб на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях зазначеного часу в історії України, вміли описати головні тенденції і динаміку вирішення різноманітних проблем, показати місце і значення України в історичному розвитку людства.

Розширення світогляду студента, розвиток почуття поваги, гордості та шанобливості до вітчизняної історії і культури; допомагає збагнути унікальність України в загальносвітовому історичному процесі.

Основні поняття: колонізація, модерн, «передвижники».

План

Колонізація Південної України Російською імперією. Українські землі в першій половині XIX ст. Реформи 1860-1870-х рр. і Україна. Суспільні течії та рухи другої половини XIX ст.

Зміст лекційного матеріалу

Колонізація Південної України Російською імперією. Українські землі в першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. приєднані різного часу до Московського царства (з 1721 р. — Російської імперії) українські землі — Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя, Південь — були єдиною територіальною цілісністю і називались у народі Наддніпрянщиною або Наддніпрянською Україною. Вона охоплювала понад 80% української території й була історичним, політичним, культурним центром України.

Російська імперія ґрунтувалася на принципі абсолютистської влади царя, не визнавала прагнень українського народу до власної держави. Ідеологічним підґрунтям колоніального гноблення українців, як і інших неросійських народів імперії, були міфи про "єдину і неділиму Росію" на основі "православ'я", "самодержавства і народності". Українців, як і інші неросійські народи, змушували забути історію, звичаї, традиції, сприймати як власну російську психологію, мораль, ментальність і позбутись таким чином національної самосвідомості, гідності, честі. Планомірно узурпувалися права українців на територію свого розселення, мову, культуру, що фактично було імперським етноцидом.

Важливу роль у здійсненні колонізаторської політики російських властей щодо українського народу відігравали адміністративні методи. Україну було поділено на дев'ять губерній, підпорядкованих безпосередньо царським властям у Петербурзі. Губернаторів, які здійснювали цивільну державну владу в губерніях, призначав цар. У повітах, з яких склалися губернії, владарювали царські справники. Повіти ділилися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Різноманітні державні податки з українців збирала імперська казенна палата. Декілька губерній об'єднувались у генерал-губернаторства, яких в Україні було три. Очолював його генерал-губернатор, котрий керував як цивільними установами, так і військовими частинами. Губернське правління здійснювалося за підтримки станового органу — дворянських зборів на чолі з предводителями дворянства.

За становою ознакою населення України було поділено на дворянство, духовенство, міських і сільських жителів. Перші два стани не оподатковувалися. Селяни ж, які становили майже 80% більш як 12-мільйонного населення України, були, кріпаками, позбавленими елементарних прав, несли головний тягар податків і повинностей. П'ять-шість днів на тиждень вони безоплатно працювали в поміщицьких або державних маєтках, оплачували безперервно зростаючі податки, дедалі більше й більше обезземлювалися. Відсутність матеріальної зацікавленості селян, технічна відсталість виробництва зумовлювали зниження продуктивності праці, падіння обсягу рослинницької та тваринницької продукції.

Спроби царизму провести часткові реформи, зокрема запровадити на Правобережжі в 1847-1848 рр. "Інвентарні правила", які б унормували повинності селян і закріпили розміри їхніх земельних наділів, не дали відчутних результатів.

Феодально-кріпосницька система дедалі більше занепадала, почався її розпад. Проявом цього процесу було зростання товарності великих господарств, які починали використовувати машини, досягнення науки, вільнонайману працю. Певна особиста свобода державних селян, сплата ними грошової ренти також відкривали можливості для підприємницької діяльності.

Розвиток промисловості вимагав збільшення виробництва технічних культур. Цілі райони спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків, соняшника, конопель, льону, тютюну тощо. Крім того, найбільші землевласники України займалися розведенням коней, свиней та іншої худоби, що приносило їм величезні прибутки. Тільки в південних районах України нараховувалося 660 кінних заводів, 1768 тваринницьких ферм, 12 млн овець.

У 20-30х рр. XIX ст. в Україні розпочинається промисловий переворот, пов'язаний із застосуванням парових машин і розвитком фабрично-заводського виробництва. Головне місце

у промисловості України посідало виробництво цукру, яке становило 80% загальноросійського. Перший цукровий завод було засновано 1824 р. у с. Трошило Канівського повіту на Київщині. Розвивалися суконна промисловість (160 фабрик), підприємства військового спорядження (завод "Арсенал" у м. Києві, порохіві заводи у Шостці, корабельні в Херсоні та Миколаєві тощо).

Широкі народні маси, передова інтелігенція України як могли чинили опір соціальному визиску і національному гнобленню. Протягом 1800-1860 рр. відбулося близько 2400 виступів селян. Найбільшими з них були бузьке повстання 1817 р., базаліївське 1817-1818 рр. та ін. У 1819 р. повстали воєнні поселенці в Чугуєві на Харківщині, які поєднували військову службу, відповідні регулярні навчання з сільськогосподарськими роботами. Влітку 1812 р. розпочалася війна Росії з Францією, що важким тягарем лягла на плечі й українського народу. Населення українських губерній постачало російській армії коней, волів, вози і фураж. Для потреб оборони з України надійшло понад 13, 5 пудів срібла, чимало золота. Вона виставила близько 70 тис. ратників і козаків, які брали участь не лише в оборонних, а й у наступальних боях на території Західної Європи. Так, 32-тисячне чернігівсько-полтавське земське ополчення, посилене сімома козацькими полками, відіграло значну роль у блокаді і взятті Замостя, Модлина, Варшави, Кракова (Польща). Решта козацьких полків брала участь у визволенні Дрездена, Гамбурга, інших німецьких міст. У боях за Париж відзначилися шість українських козацьких полків. Відсутність кріпосного права і вільне життя народів Західної Європи відіграли важливу роль у розвитку визвольного руху й зростанні національної свідомості народних мас.

У своїх планах Наполеон відводив Україні роль буферної зони між Європою та Росією у вигляді військово-адміністративних утворень — "наполеонідів", на чолі з французькими маршалами. Чимало представників української інтелігенції, зокрема В. Капніст, В. Лукашевич та інші, щиро сподівалися, що Наполеон визволить Україну від російської тиранії. Але надії автономістів не справдилися.

Формування народного ополчення — козацьких полків — у боротьбі проти Наполеона, викликало в народі ентузіазм. До складу полків замість 4, 5 тис. прибуло 18 тис. чоловік. Але після перемоги Росії жодних зрушень щодо України так і не сталося: автономії не відновлено, козацькі полки перетворено на регулярні, кріпосне право не скасовано, в країні посилювалась реакція.

Ще наприкінці XVIII — у XIX ст. в Україні почали з'являтися масонські ложі. Перша з них виникла у Києві 1784 р. Згодом, 1818-го, М. Новиков створює в Полтаві масонську організацію "Любов до істини", до якої зокрема входили І. Котляревський, В. Лукашевич та З. Тарновський. Однак масонство не зуміло консолідувати національно-визвольні сили й розробити чітку програму дій.

1819 р. В. Лукашевич у Полтавській губернії заснував таємне Малоросійське товариство, що виступало за політичну незалежність України. До нього приєдналися й інші учасники масонської ложі, професори Ніжинської гімназії С. Андрущенко, М. Білоусов, К. Шапалінський, а також опозиційно налаштоване дворянство. Товариство мало осередки в різних містах України. Програмний документ — «катехізіс автономіста».

Провідна роль у суспільно-політичному русі першої чверті XIX ст. належала інтелігенції та дворянським революціонерам. Вони отворили в Росії й Україні "Союз порятунку" (1816 — початок 1818 р.), "Союз благоденства" (1818-1821 рр.), Північне та Південне товариства (1821-1825 рр.), Товариство об'єднаних слов'ян (1823-1825 рр.). Центром Північного товариства став Петербург, а Південного в Україні — Тульчин, Київ, Васильків, Кам'янка. Декабристські гуртки існували в інших містах, зокрема в Полтаві, Харкові, Яготині.

На з'їздах Південного товариства в Києві була схвалена "Руська правда" — програма декабристів, складена П. Пестелем, який поруч з О. Юшневським та М. Муравйовим став одним з їхніх керівників. Вона передбачала повалення царизму, встановлення республіканського правління, знищення кріпацтва й станового ладу, наділення без викупу селян землею, рівність усіх громадян перед законом, демократичні свободи для народу,

запровадження освіти. Незважаючи на свою демократичність, "Руська правда" нехтувала прагненням неросійських народів імперії до незалежності. П. Пестель відкрито заявляв: "Малоросія ніколи не була й бути не може самостійною...". "Конституція" М. Муравйова, розроблена в Північному товаристві, передбачала федеративний устрій Росії на чолі з імператором. На території України планувалося утворити дві держави чи області: Українську — зі столицею у Харкові, і Чорноморську — зі столицею в Києві.

На інших позиціях стояло Товариство об'єднаних слов'ян, створене в Новограді-Волинському офіцерами українського походження братами А. та П. Борисовими й польським революціонером з Волині Ю. Люблінським. Воно об'єднувало близько 60 осіб. Програмні документи товариства ("Правила" й "Клятвенна обіцянка") містили ідею визволення слов'янських народів від самодержавства та іноземного панування і об'єднання їх у демократичну федеративну державу. Восени 1825 р. товариство в повному складі увійшло до Васильківської управи Південного товариства.

Грудневе 1825 р. повстання Північного товариства зазнало поразки, а П. Пестеля та інших керівників було заарештовано. Васильківська управа на чолі з С. Муравйовим-Апостолом 29 грудня підняла повстання в Чернігівському полку, який наступного дня вирушив з Василькова до Білої Церкви, де до нього мали приєднатися інші полки. Однак 3 січня 1826 р. царські війська придушили виступ. Усіх повстанців було жорстоко покарано.

Декабристський рух без широкої підтримки армії й народу в мілітаризованій імперії був приречений на поразку.

Певний вплив на український визвольний рух справила діяльність таємних організацій польських революціонерів та їхнє повстання 1830-1831 рр., яке також зазнало краху. Керівники цих організацій нехтували проблемами українства й чимдалі більше зосереджувалися на ідеї "великої Польщі".

У середині XIX ст. в Києві виникла таємна політична організація — Кирило-Мефодіївське братство (1846-1847), що боролось за національне відродження України. Його засновниками були М. Костомаров, М. Гулак та В. Білозерський. У квітні 1846 р. до нього вступив Т. Шевченко, який на той час працював художником археографічної комісії при Київському університеті.

Програму товариства було викладено в "Книзі буття українського народу" (основні автори М. Костомаров і М. Гулак), "Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" і "Записці" (складена В. Білозерським). Програма ця передбачала повалення царизму й визволення слов'янських народів, ліквідацію кріпосництва, станів і привілеїв. Автори "Книги буття українського народу" бачили Україну незалежною ("непідлеглою") державою в союзі з іншими слов'янськими народами, а перспективи визволення пов'язували з поваленням імперії. Члени товариства пропагували ідеї національного визволення, займалися просвітницькою діяльністю, а їхні наукові праці, поетичні й прозові твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова сприяли пробудженню й подальшому формуванню національної свідомості українського народу.

1847 р. за доносом провокатора товариство було розгромлено, а його членів заарештовано, Т. Шевченка віддали в солдати до Оренбурзького корпусу із забороною писати і малювати. Оцінюючи внесок кирило-мефодіївців у визвольну боротьбу України, О. Грушевський зазначав, що в середині XIX ст. народне українство виступило "перед світом в політичній товаристві, так званім братстві Кирила і Мефодія".

Реформи 1860-1870-х рр. і Україна

Визначення типу російської модернізації надзвичайно важливе не тільки для розуміння суспільних процесів XIX ст. в українських землях, а й для усвідомлення суті тенденцій розвитку сучасної України, прогнозування її перспектив. Російська модель реформування XIX ст., калькуючи петровські реформи, значною мірою запрограмувала суспільні трансформації XX ст.

Реформа 1861 р. зберігала селянську общину, яка перетворювалася в найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю українських земель була незначна поширеність селянських общин. Так, якщо в Росії общиною жили понад 95% селян, то на Лівобережній Україні — 30%, а на Правобережній — лише 20%. Таке переважаєння індивідуальних господарств зумовило в перспективі більший потяг українських селян до приватної власності, ніж у селян російських.

Реформа проводилася за рахунок селян, які мусили сплатити поміщику викуп. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті, він був компенсацією за скасування феодальних повинностей. Оскільки селяни не могли одразу виплатити всю суму, яка становила 11 річних податків з селянського двору, то посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позичку на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

Скасування кріпосного права стало початковим кроком, своєрідним ключем до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових змін та зрушень у інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію.

У комплексі реформ Олександра II після скасування кріпосного права провідне місце належить земській, судовій та військовій. Земська реформа (1864) передбачала створення виборних місцевих органів самоуправління — земств. Цей крок самодержавства пояснюється його бажанням компенсувати дворянам їхні економічні втрати шляхом надання їм обмеженої влади на місцевому рівні; блокувати опозиційність лібералів, спрямувати їхню енергію на вирішення конкретних державних справ; створити орган, здатний ефективно вирішувати проблеми провінції. Діяльність земств суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо. Уряд пильно стежив за діяльністю земств, не допускаючи обговорення на їхніх засіданнях політичних питань, забороняючи будь-які контакти губернських земських установ між собою, боячись організованої опозиції та висування єдиних вимог.

Судова реформа (1864) базувалася на запровадженні низки прогресивних принципів: безстановості судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін при розгляді судової справи (у судах з'явилися прокурор, який звинувачував, та адвокат, який захищав підсудного). Крім того, було запроваджено суд присяжних у карному судочинстві. Всі ці прогресивні зміни, що сприяли зростанню в народі громадянської самосвідомості, були практичним кроком до створення правової держави.

Військова реформа, що здійснювалася п'ятнадцять років, мала на меті шляхом модернізації армії створити сучасне боєздатне військо. Ця реформа замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротила термін військової служби до 6—7 років, заборонила тілесні покарання тощо.

Суспільні течії та рухи другої половини XIX ст.

Народницький рух

Основною опорою народницького руху, поширеного в , 60—80-х роках XIX ст., стали вихідці із дворянської та різночинської інтелігенції. Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних «буржуазних» ідей, звичаїв та порядків. Вважаючи капіталістичний шлях розвитку для Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність переходу до «народного виробництва» — некапіталістичної індустріалізації, артільно-общинного методу організації господарства, встановлення соціалістичного устрою на основі селянської общини. На їхню думку, засобом, за допомогою якого можна «перестрибнути» через буржуазний етап розвитку, мусить бути революція. Характерно, що народники суттєво розходилися в баченні форм і методів досягнення поставленої мети. Якщо

П. Лавров і його прихильники, що уособлювали «пропагандистський» напрям у народництві, виступали за необхідність тривалого підготовчого періоду пропаганди та агітації за революційні зміни, то лідер «бунтарів» М. Бакунін не мав жодних сумнівів щодо готовності селянства до бунту, до нової пугачовщини. І тому він активно виступав за якнайшвидший початок народного повстання проти трьох ворогів: приватної власності, держави та церкви. Ідеолог «змовницького» напрямку в народництві П. Ткачов був переконаний, що в Російській імперії ні пропаганда, ні заклик до народного бунту ефекту не дадуть. На його думку, єдиний шлях до прогресивних змін у суспільстві — революційна змова.

У 1874 р. розпочалося масове «ходіння в народ» інтелігенції. Народницький рух охопив 37 губерній європейської Росії. Це був перший досвід зближення радикальної інтелігенції та народних мас. Проте народ не відгукнувся на революційні заклики народників. Та все ж «ходіння в народ» не було даремним: жорсткі реалії життя підкоригували програмні настанови народників, у їхньому середовищі намітився поворот у бік організаційної консолідації. Чимало народницьких організацій діяло в Україні: у Києві — гурток «чайківців» (1872—1874), «Київська Комуна» (1873—1874), існували також народницькі угруповання в Одесі, Харкові, Житомирі, Чернігові, Полтаві, Миколаєві.

Поступово народники усвідомлюють необхідність відходу від бунтарсько-анархічних поглядів і переходять на позиції політичної боротьби проти самодержавства. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії — помірковану й радикальну. Уособленням поміркованої течії став «Чорний переділ» — народницька організація, яка займалася пропагандистською діяльністю і робила ставку на мирне вrostання народників у народну масу (пізніше ця течія перетворилася на легальне народництво і проіснувала до 1917 р.). Радикальний напрям представляла «Народна воля», яка робила ставку на терор. Спираючись на революційну програму боротьби за встановлення демократичної республіки з широким місцевим самоуправлінням, усупільненням засобів виробництва, проголошенням права націй на самовизначення тощо, «Народна воля» тривалий час користувалася авторитетом і виявляла революційну активність (вбивство харківського губернатора князя Куропаткіна, жандармського ад'ютанта Гейкіна та ін.). Народовольські організації існували в Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах України.

Соціал-демократичний рух

Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. В основі марксистського світобачення лежали послідовний матеріалізм, вчення про діалектичний розвиток, теорія класової боротьби, віра у всесвітньо-історичну революційну роль пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства. Характерно, що у Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході, де він пережив три кризи — 1852, 1872 та 1903 рр. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму та традиційну тактику народників.

Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перекувалася з широковідомою слов'янофільською ідеєю про месіанську «богообраність» Росії. Справедливість, рівність, свобода лежали не тільки в основі марксистського ідеалу, а й були базовими цінностями селянського общинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети — народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво — на селянство.

Першими пропагандистами нового вчення в українських землях ще на початку 70-х років стали М. Зібер, С. Подолинський. У 80—90-х роках у Катеринославі, Києві, Одесі та Харкові виникають нелегальні марксистські гуртки, які займаються пропагандою та агітацією і намагаються налагодити зв'язок з робітничим рухом. Якісно новий крок соціал-демократія зробила наприкінці 90-х років, коли після появи петербурзького «Союзу за визволення робітничого класу» аналогічні групи виникли в Києві, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. У 1898 р. в Мінську на першому з'їзді Російської соціал-демократичної партії серед

дев'яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) представляли соціал-демократів України.

Ліберальний рух

Як ідейно-політична течія, ліберальний рух виходить на політичну сцену на межі 70—80-х років. В Україні він формувався головним чином на основі земської ліберальної опозиції. Перші пореформені роки стали для ліберального руху часом організаційного становлення, усвідомлення свого місця й ролі серед суспільних сил, кристалізації основної мети та завдань. В основі ліберальної альтернативи суспільного розвитку лежала ідея побудови економіки за законами вільного ринку, конкуренції. Держава мала стати правовою, оберігати демократичні права особи і мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали тактику пошуку компромісів з урядом.

Опорою ліберального руху були земства. Ліберальний рух в Україні, на жаль, не зміг перетворитися на потужну опозиційну силу. На заваді стали вузька соціальна база, зумовлена нерозвиненістю соціальної структури Російської імперії, практичною відсутністю в ній «третього стану»; поміркованість лозунгів, завдань і дій; активна боротьба проти «бюрократії» при абсолютно лояльному ставленні до самодержавства тощо.

Національний рух

Лібералізація суспільного життя у середині XIX ст., що була передвісником майбутніх реформ та модернізації, водночас сприяла пошквуженню національного руху. Повернувшись після амністії із заслання, колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства 1859 р. створюють у Петербурзі першу українську громаду — культурно-освітню організацію, яка мала на меті сприяти розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. Саме на цих ідеях базувався перший в імперії український часопис «Основа» (почав виходити з 1861 р. в Петербурзі), навколо якого групувалися вже відомі діячі національного руху М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куміш, Т. Шевченко і весь громадівський рух. Підтримуючи національне відродження, активно починає діяти інтелігенція. Виникають громади в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. Найвпливовішою в українських землях у цей час була Київська громада, що утворилася на основі таємного гуртка хлопоманів. Її лідерами були представники нової хвилі української інтелігенції — В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький.

Після поразки польського повстання 1863—1864 рр. у Російській імперії розпочався наступ реакції. Навіть поміркована культурницька діяльність українофілів цього періоду сприймалася як загроза самодержавству. Вже 1863 р. побачив світ сумнозвісний Валуєвський указ, що забороняв видання українською мовою шкільних та релігійних видань (заборона не стосувалася лише творів художньої літератури). Мета цього указу цілком очевидна: не дати можливості українському рухові стати масовим, загальмувати його розвиток, звужити сферу впливу патріотично настроєної частини національної еліти. Певною мірою царизму вдалося досягти поставленої мети: після Валуєвського указу настає пауза у процесі національного відродження.

Лише на початку 70-х років громадівський рух знову активізується. У київській «Старій громаді» у цей час сконцентрувалися значні інтелектуальні сили — В. Антонович, М. Зібер, М. Драгоманов, О. Кистяківський, М. Старицький, П. Чубинський та ін.

Вивчаючи згідно з орієнтацією створеного за ініціативою громади «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» археологію, етнографію, статистику, географію та історію, громадівці активно шукали модель майбутнього суспільного розвитку. У 1873 р. вони сформулювали свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії Україні.

Відповіддю самодержавства на пошквуження українського руху став Емський указ 1876 р., який забороняв друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввів її з-за кордону. Це остаточно підірвало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадівці.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції

1. Які історичні події відбулися в Одесі у XIX ст.?
2. Де на українських землях і чому було більш активне політичне життя?

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення:

Лекційна аудиторія або ПК.

- обладнання:

Методрозробка лекції.

- устаткування:

Дошка.

Питання для самоконтролю

1. Визвольна боротьба українського народу в другій пол. XVIII ст.
2. Українські землі в першій половині XIX ст.
3. Реформи 60-70-х рр. XIX ст. в Російській імперії.
4. Суспільні течії XIX ст.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. В якому році відбувся найвідоміший виступ гайдамаків «Коліївщина»?
 - A 1768
 - B 1775
 - B 1794
 - Г 1812

2. «Рішительні пункти» було прийнято за гетьманства:
 - A Б.Хмельницького
 - B І.Мазепи
 - B Д.Апостола
 - Г К.Розумовського

3. Українські землі в XIX – на початку XX ст. входили до складу:
 - A Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини
 - B Російської імперії, Австро-Угорщини
 - B Австро-Угорщини, Російської імперії, Туреччини
 - Г Російської імперії, Туреччини

4. Іноземцями (сербами, німцями, болгарами, греками, вірменами) в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. були значною мірою залюднені вільні землі губерній:
 - A Катеринославської, Чернігівської, Полтавської
 - B Таврійської, Херсонської, Катеринославської
 - B Полтавської, Херсонської, Київської
 - Г Київської, Чернігівської, Полтавської

- 5 II Малоросійська колегія, створена Катериною II, управляла Україною:
 - A 1764 – 1786 рр.
 - B 1722 – 1727 рр.
 - B 1762 – 1775 рр.
 - Г 1787 – 1791 рр.

6. Рух гайдамаків у XVIII ст. розпочався:

- А на Лівобережжі та Слобожанщині
- Б на Правобережній Україні
- В в Галичині, Буковині та Закарпатті
- Г у Криму

7. Вкажіть місто, в якому було відкрито першу організацію «Просвіта» у Наддніпрянщині:

- А Катеринослав
- Б Одеса
- В Чернігів
- Г Київ

8. Знищення Задунайської Січі спричинено:

А переходом частини задунайських козаків на бік Російської імперії в ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр.

Б участю задунайських козаків у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. на боці Туреччини

В відмовою задунайських козаків підтримати Туреччину, союзника Наполеона, у франко-російській війні 1812-1814 рр.

Г включенням придунайських земель до складу Російської імперії в результаті російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

9. Поява Емського указу 1876 р. імператора Олександра II пов'язана з

А активізацією діяльності об'єднань української інтелігенції - громад

Б участю українців у польському національно-визвольному повстанні

В викриттям владою учасників Кирило-Мефодіївського братства

Г виданням українського альманаху "Русалка Дністровая"

10. В якому році відкрито університет в Одесі

А 1809 р.

Б 1846 р.

В 1878 р.

Г 1865 р.

Список використаних джерел

1. Історія України: Нац. підручник для мед. ВНЗ IV р.а. Затверджено МОЗ / За ред. В.А. Качкана. К., 2018. 360 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

3. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX ст. К. : Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

5. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

6. Плохій, Сергій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності = The Gates of Europe: a History of Ukraine / Сергій Плохій ; [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.

7. Уривалкін О. Довідник з історії України: (у 2 томах) Том 1 (з найдавніших часів й до кінця XIX століття). К., 2020.

Лекція № 9-10

Тема: Українські народні знання, світоглядні уявлення, вірування. Міфологічний простір українців.

Актуальність теми: До нації можна підходити як до духовної спільноти. Системоутворюючою ознакою соціокультурної системи, яка є специфічно людським об'єднанням, мусить бути загальнолюдське. Таку властивість має духовність. Вона є основопологаючим принципом самобудови та існування особи та суспільства; інтегральне соціально-психічне утворення; провідний фактор саме людської сутності; складова знань, розуму, віри, надії, любові, моральних норм, самообмежень, волі, естетичного чуття тощо; творча здатність до самореалізації та самовдосконалення. Визначення особливостей українських народних вірувань, українського міфологічного простору пояснює духовну складову традиційної української культури.

Мета визначення специфіки української ментальності та чинників, які на протязі історичного і культурного розвитку українського народу впливали на її формування; вивчення всебічного прояву духовної культури українців. Спирання на глибинні традиції українського народу сприятиме виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності: людей мудрого серця і гуманного розуму.

Визначення специфіки української ментальності та чинників, які на протязі історичного і культурного розвитку українського народу впливали на її формування; вивчення всебічного прояву духовної культури українців.

Спирання на глибинні традиції українського народу сприятиме виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності: людей мудрого серця і гуманного розуму.

Основні поняття: дуалізм, пантеон, пандемоніум.

План

Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень. Розуміння душі. Пантеон богів. Український Олімп. Структура українського пандемоніуму. Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина і знахарі, ветеринарія, педагогіка). Флора: символічне й прагматичне. Фауна як об'єкт персоніфікації.

Зміст лекційного матеріалу

Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень. В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань та повір'їв. Народний світогляд українців має три основних історичних шари: Перший — більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів. Другий шар зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В основі цього шару лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних богів і богів другорядних. Християнська релігія абсолютизувала цю ієрархічність, разом із тим намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став *релігійний дуалізм* (двовір'я), що відчувається й нині. Сповідуючи християнську віру, ми, як правило, залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків тощо. Двовір'я українського народу стосується, насамперед, обрядовості, яка наповнювалася новим змістом.

Генезис міфологічних та демонологічних уявлень багатьох народів свідчить про стадіальність їхнього розвитку, викликану передусім соціальними умовами — різними для різних історичних періодів. Рубежем кардинальної трансформації цих уявлень було прийняття християнства. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з

нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Словом, людина тут виступала переважно активним началом, а не лише жертвою сил природи. Ще більша активність людини проявлялася там, де вона могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень — усього того, що одержало назву повір'їв.

Зі впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він все ж таки пов'язується з вірою в реальне його існування і, отже, з вірою в реалізацію будь-якого бажання, коли звернутися по допомогу до надприродних сил — богів, наприклад.

Щодо традицій, звичаїв, обрядів та ритуалів, то вони в своїй першооснові належали до релігійно-магічних явищ, оскільки люди вірили, що за їх допомогою можна досягти бажаного результату, скажімо, забезпечити родючість (через виконання обряду «кущ»), позбавитися нечистої сили (обряди «водіння русалки», «спалення Масляни»), зберегти врожай («спасова борода»). З часом обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігши лише певний зв'язок із релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії дедалі більше набувають розважального характеру, хоча за традицією мають певну магічну властивість.

Поширення християнства приводило до розшарування сутності надприродного — більш фантастичного у християнстві і більш раціонального в демонології. Утвердження дуалізму стало результатом боротьби різних релігійних систем, зокрема язичницької та християнської. При цьому християнська релігія всіляко спростовувала язичницькі («поганські») уявлення і вірування, оголосивши їх «диявольськими», «нечистими», «проклятим» світом, а християнський світ — священним. Відповідно ставилася вона і до язичницьких богів, демонів тощо.

Боротьба ідей не була, проте, однозначною й одномоментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й основу їхньої самосвідомості. Саме тому найживучішою виявилася демонологія («нижча» міфологія) — уявлення про духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних тощо, — окремі компоненти якої зберігаються на побутовому рівні й дотепер.

«Вища» ж міфологія (вірування у головних богів) дохристиянського світу виявилася менш сталою. У народній свідомості збереглися лише розмиті уявлення про колись головних богів дніпровських слов'ян: Перуна, Даждьбога, Стрибога, Хорса, Велеса. Дослідники пояснюють цей феномен по-різному. Одні (наприклад, Є. Анічков) пов'язують швидке зникнення «Володимирових богів» із тим, що вони були об'єктами офіційного культу і не впліталися у канву народних вірувань. Ця думка знайшла пізніше обґрунтування у працях Б.Рибаківа, який доводив, що саме за Володимира дружинний бог Перун отримав статус верховного бога. Інші дослідники, зокрема С.Токарев, вважали, що давні боги східних слов'ян, у тому числі дніпровських, не зникли, а злилися з образами християнського пантеону, продовжуючи жити під іншими, вже християнськими, іменами.

Остання позиція найбільш фундаментальна, бо ґрунтується на врахуванні подібних ситуацій, що мали місце серед інших народів (романо-германських, наприклад). Зокрема, багато язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції: бог-громовик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім'ям Іллі-пророка; «скотій бог» Волос (Велес) набув декількох образів: святого Власія — покровителя худоби, св. Миколи Мірлікійського («Угодника») — захисника родючості, іноді виступаючи навіть в іпостасі ведмедя — «господаря худоби»; Єгорій — покровитель диких тварин, людей та земних плодів — нагадує своїми функціями св. Юрія. У християнському пантеоні є й інші святі, котрі «перейняли» функції прадавніх слов'янських богів: Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі

пасічників, Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок («Микола Мокрий») та покровитель торгівців.

Отже, трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень, не була раптовою; вона явила процес поступовий і спадкоємний. Адже й тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богині Мокуші»), приносити до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Серед українських гуцулів подекуди й нині відправляється культ Перуна (Громові свята) тощо.

Але головне те, що елементи нових міфологічних уявлень формувалися ще до офіційного прийняття та утвердження християнства. На думку С.Токарева, деякі елементи дуалізму, скажімо, уявлення про добре та зле начала, мали місце ще в надрах язичництва. Ці елементи були притаманні й багатьом іншим явищам, у тому числі таким важливим у системі вірувань, як уявлення про душу і тіло.

Розуміння душі. Згідно зі світоглядом багатьох народів, людина мала як мінімум дві душі: одна з них уособлювала життя, друга — особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж умирала разом із нею. Множинність душ, за гіпотезою Н.Велецької, характерна і для слов'янських народних уявлень. Можна припустити, що в середовищі східних слов'ян розрізняли декілька субстанцій людини, в тому числі тілесну та духовну. Щодо тілесної субстанції, то у дослідників немає особливих розбіжностей, але з приводу духовної точаться певні дискусії, що є результатом неоднозначного розуміння сутності душі самими нашими предками.

Відповідно до строкатості народних уявлень склалися і різні позиції дослідників. Наприклад, П.Іванов ще на початку ХХ ст. розрізняв три душі: таку, що зі смертю людини поверталася до свого першоджерела (Дерева, Космосу); таку, що залишалася з тілом; і, нарешті, «дух», котрий ставав покровителем нащадків. Н.Велецька розрізняє тільки дві духовні субстанції: «душу» як частину світового першоджерела і «дух» — енергію живої людини.

Більшість дослідників дотримуються все ж думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних найбільш поширеним уявленням людей, і розрізняють такі з них: людина як життя, як дійова сутність; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом; людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим «духом», «подихом».

Трьохсубстанційність душі виявляється, зокрема, у трьох основних обрядових діях: похованні, ініціації та хрещенні. Вірування передбачали стадіальність субстанцій людини лише в одному напрямку — від тілесного через душу до духу. Людина, як доводив, вивчаючи народні уявлення, В.Гнатюк, продовжувала жити у двох субстанціях: у вигляді душі та у вигляді духу. Ось чому таким неприродним вважалося повернення померлого до світу живих, яке, за народними уявленнями, було можливим. Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті опойців, нехрещених, чаклунів), то до живих вже не дух прилітав, а повертався сам мрець.

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. В цілому до мерців ставилися з певною долею остраху, хоча й вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і вже зовсім панічний жах викликали тіло нечистого (заломного мертвяка), а іноді й його душа. Найбільший жах у людей викликали упирі — особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий нібито виходив з труни і пив кров живих. Для забезпечення захисту від упирів, залежних мерців та іншого нав'я існувала ціла система дій, пов'язаних насамперед зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або найчастіше на межі ланів, перехресті доріг, на пустищах, болотах чи в яругах. За свідченням Д.Зеленіна, їх навіть не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням (звідси й назва «заложні», або «заложені»). Більш сувору систему оберегів

застосовували щодо упирів: коли довідувалися, що похований — упир, його викопували з могили й пробивали груди осиковим кілком чи зубцями від борони.

Наведена система оберегів проти нечистих мерців свідчить про явно архаїчний, дохристиянський характер народних повір'їв, пов'язаних з уявленням про душу, смерть та потойбічний світ. І не дивно, що вони вже в минулому столітті являли собою скоріше пережиткові явища, ніж релігійно-магічну систему, як правило, зберігаючись у вигляді повір'їв та марновірства.

У свою чергу християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з іншого — створюючи власні теоретичні підвалини. Прикладом цього може бути розуміння душі.

На відміну від народних уявлень душа за християнською трактовкою становить таку духовну субстанцію, яка протиставляється тілу. На різних етапах осмислення вона розумілася і як образ Божий (Іоанн), і як дихання Боже (Антоній Великий), і як образ та дихання Великого Бога (Григорій Богослов) тощо. Проте всі ці відшліфування положень богословського вчення відбувалися в рамках єдиної концепції — протиставлення двох субстанцій. Розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони не подолані й досі, що свідчить, зокрема, про стійкість народної свідомості. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті.

Християнське вчення віддавало пріоритет Богові, котрий лише один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Згідно ж із народними віруваннями, живі люди самі могли втручатися у цей процес, всіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами.

Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва субстанція людини переносилася у душу, продовжуючи існувати у такій формі. Згідно ж із народними віруваннями, існування людини продовжувалося у формі як душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися у тілесну субстанцію та переміщуватися у просторі. Саме ця здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і містичних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії та літератури.

Пантеон богів. Український Олімп. В українській міфології пантеон досить різноманітний, хоча й не становить цілісної системи. Міфології протистояла така розвинена світоглядна система, як демонологія, котра становила саме ество українців-русів. Звідси міфологія мала певне демонологічне забарвлення, оскільки ті природні або космічні сили, які уособлювалися тими чи іншими богами, сприймалися як окремі явища, хоч і наділені божественними властивостями. Дослідники майже не простежують ієрархічності або спорідненості богів, як це має місце у класичній міфології.

Володіння небесними стихіями визначало пріоритет божеств та їхню спорідненість. Головний бог - це той, хто править усім небом. За усіма даними Сварог був слов'янським прабогом. Усі ж інші, хто керує якоюсь окремою небесною стихією, - Сварожичі, діти Сварога; той, хто править сонцем і уособлює світло,— перший поміж ними. Богом сонця й світла у стародавніх слов'ян був Даждьбог - син Сварога.

Слов'янський пантеон, відомий ще під назвою «Володимирових богів», зароджувався в ситуації політичного об'єднання племен Русі, природно, уособлював її сутність. Звідси й пріоритет на слов'янському Олімпі починає віддаватися богам - покровителям війська. Проте така трансформація відбулася дещо пізніше, по мірі зміцнення єдиної княжої влади, а до того йшла, так би мовити, «спеціалізація» божеств - обожнювання окремих небесних стихій. Водночас із цього Олімпу виокреслюються найголовніші боги - Стрибог, Даждьбог, Велес, Хоре, Перун, а також божества другорядні - Див, Обида, Желя, Троян, Ладо, Купайло, Коляда, Позвизд.

Остаточна визначеність ієрархії богів відбулася за князя Володимира Великого. Виставлені ним у Києві на пагорбі ідоли богів були розташовані у такому порядку: Перун, Хорс, Даждьбог, Стрибог, Симарегл, Мокоша; саме вони і склали так званий «київський

Олімп». Перун займав у ньому перше місце - і як бог неба, і як покровитель війська, і як бог-громовик. Богом сонця вважався Дажьбог — син Сварогів, син неба. Таку ж функцію виконував і Хорс. Дажьбог відомий і як заступник князівської влади та покровитель воїнів. Важливе місце у «київському Олімпі» посідали Стрибог - бог дощу та Мокоша - богиня ткацтва та покровителька породіль.

Близький за значенням до богів «київського Олімпу» і Велес (Волос). Він не був представлений у пантеоні Володимира, проте ще до його князювання ідол Велеса вже стояв на київському Подолі і уособлював добробут, багатство і виступав покровителем торгівлі та захисником худоби. Образ Велеса надзвичайно символічний для української міфології, оскільки розкриває головну ідею ментальності - досягнення добробуту через землю, за допомогою праці на землі.

Одвічний український принцип самодостатності людини і самоврядування громади уособлювали Ладо і Лада — божества любові, весни, щастя та вірного подружжя, водночас виступаючи символом гармонії Землі і Космосу. До охоронців кохання, шлюбу, родинного щастя причетні й Лель (Полель) - бог любові та побрання, Купайло (бог злагоди та любові, а також плідності), Рід та Рожаниця (боги людської долі), Доля (образ незмінного порядку та долі людської), певною мірою Марена (богиня весни та чарівництва, а за пізнішими уявленнями — богиня смерті).

Структура українського пандемоніуму. Ще раз наголосимо, що процес взаємодії демонологічного і християнського не такий вже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця, скажімо, велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я: «Бога люби, але й дідька не гніви». Відповідно до цього селянин завжди готовий відправити обряд, котрий він вважає нехристиянським і навіть ворожим християнству. За всієї своєї ненависті до біса він завжди готовий зробити йому ласку, аби не нажити в його особі ворога.

Порівняно з міфологією українська демонологія являла собою більш розвинену сферу духовної культури. В основі її лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків (у тому числі залежних покійників), рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і — у зовсім невиразних рисах — сил природи. Останнє становило сферу міфології, але з її руйнацією та підпорядкуванням християнській релігії культ природи розпався на ряд розрізнених магічних і сакральних дій, багато з яких увібрав демонологічний культ мертвих.

В основі української демонології лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків, рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і - у зовсім невиразних рисах - сил природи. Ключовим у демонології є поняття «демон» (дух) — надприродна сила, якою, мовляв, наділені найрізноманітніші природні явища, речі, а то й люди.

Український пандемоніум структурно розпадається на декілька видів: демони родинного вогнища (домовики); демони природи (водяники, болотяники, лісовики, русалки); людські химери (упирі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); примари (зlidні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.). Духи природи, незважаючи на їх багаточисельність, становлять єдину демонологічну систему, яка відрізняється від інших тим, що ґрунтується не стільки на культових засадах, скільки на легендах та переказах.

Одним із найдавніших демонічних образів у багатьох народів є домовик. Але український домовик це аж ніяк не злий дідок, а справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь. Він прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. На причетність домовика до культу предків вказує і місце його перебування — під порогом (там, де, за повір'ям, розміщувалися пращури) або під піччю — головною святинею дому. Крім

домовика, українська демонологія розрізняє ще й дворового духа — дворовика (стригу) — повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ями, має помічника — спориша.

Другими за значеннями демонами є надзвичайно різноманітні божки природи. Серед великого розмаїття духів природи назвемо насамперед пальовиків, з яких ще виділяються бузничі; водяників та водяниць, що підрозділяються на очеретників та криничників; близьких до них русалок (берегинь) — водяних богинь, що поділяються на мавок, навок, лоскотух, повітруль, бісиць, потерчат тощо; лісовиків (полісунів), із котрих виділяються ще гайовики.

Трохи кумедною фігурою українська демонологія витворила чорта. Він вважається уособленням усієї нечистої сили, хоча належить до її нижчого розряду. Протягом віків узагальнений образ нечистої сили значно трансформувався, як і його функції та назви. Спочатку він називався бісом, кудесником, пізніше — чарівником, демоном, у християнські часи — дияволом, сатаною, нарешті, чортом. Таким же розмаїттям відзначаються і назви, що характеризують окремі його властивості: чорт — це і ворог, бо нашіптує людині злі думки; лихий, адже робить лихі справи; пекельник, оскільки є господарем пекла; перелесник, бо підбиває людей на перелюб; куций — адже має куцого хвоста; а ще він — лукавий, нечистий і, звичайно ж, дідько. А втім, український чорт не мав таких магічних і містичних властивостей, як у демонології, скажімо, західних країн. Він майже в усьому подібний до звичайної людини, але наділеної переважно негативними рисами — лукавством, підступністю, впертістю тощо, тобто уособлює те, чого їй не личить робити. Тому нерідко чорт програє у двобой з добродійною людиною, постаючи іноді у зовсім жалюгідному вигляді.

Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з мавками (русалками), котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Науковці розрізняють кілька різновидів русалок, створених фантазією людей. Зокрема, купалка, водяниця, жартівниця, лешачиха (це, так би мовити, «звичайний» їх розряд) і навка (мавка), лоскотуха, криниця, мемодина — істоти дещо вищого гатунку. Таке розмаїття термінів — не просто локальні назви русалок, це різні їх типи. Як правило, русалок уявляли у вигляді молодих вродливих жінок, котрі живуть у воді, у лісі або в полі та полюбують лоскотати перехожих. Окремому типові русалок відповідали певні функції та природа походження.

Літописи згадують про русалії — свята, пов'язані зі вшануванням померлих. Призначення русалій набагато ширше, ніж те, що зафіксоване українською етнографічною спадщиною. Вони входили до системи вірувань, пов'язаних не тільки з залежними покійними, а й із закликанням та вшануванням природи.

Найбільшою містичною силою наділялися ті істоти, котрі були причетні до культу померлих, — це вовкулаки, упирі, заложні мерці.

Аби позбутися шкідливого впливу всілякої нечисті або передбачити свою долю, люди зверталися до чародіїв - істот, котрі не належать до нечистої сили, але користуються її допомогою. Це - відьми, чарівники, чаклуни, «дика баба», вій та ін. Всі вони мають надприродні властивості, але не завжди використовують їх для блага людей. Усуненням всіх цих зол займалися знахарі (ведуні), котрі поділялися на травників, костоправів, кровопускателів, повитух, — люди, добре обізнані з народними методами лікування, а також із замовляннями та заклинаннями. По суті вони були народними цілителями. Чародії та знахарі були своєрідною проміжною ланкою між двома світами — уявним, фантастичним, демонічним та реальним, раціональним, людським.

Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина і знахарі, ветеринарія, педагогіка). Система народних знань — важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності у природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища оточуючого світу. Незважаючи на певний розвиток наукових знань, українці навіть на початку ХХ ст. користувалися у повсякденному житті досвідом предків. Разом із тим на протязі століття система народних знань зазнавала чимраз

відчутнішого впливу науки. Зростав рівень освіченості населення, народні знання поступово очищалися від забобонних уявлень та вірувань.

Однак цей процес мав і свої вади, головна з яких — девальвація значущості раціональних народних знань, нігілістичне ставлення до безцінних скарбів народного досвіду. Традиційні народні знання з математики, метрології, астрономії повністю витіснились сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему шкільної та вищої освіти. Із зникненням багатьох народних промислів та ремесел губляться й пов'язані з ними професійно-виробничі знання й навички. Проте окремі елементи народних знань і сьогодні широко побутують серед сільського населення. Це стосується насамперед народної медицини та метеорології.

Народна астрономія — сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу. Астрономія як наука на Україні була відома ще у XVI ст. і викладалась у братських школах, а у XIX ст. — в ряді університетів. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. Проте навіть у перше пореволюційне десятиліття українські селяни широко послуговувалися набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Аби визначити час доби чи сприятливий для сільськогосподарських занять період року, щоб орієнтуватися на місцевості, селянин мусив пильно вивчати зоряне небо. Сонце було основним мірилом визначення часу вдень. Для цього спостерігали як за світилом, так і вимірюючи довжину власної тіні.

Згідно з давніми уявленнями, світ складався із Землі, яка начебто трималась у морі-океані на трьох китах, Сонця, Місяця і семисферного Неба. Найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувався вплив на усе живе. Відповідно до фаз Місяця усталилося виконання польових робіт. Календарний місяць поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання кварта), а тридобовий період невидимості у русі Місяця називався переминою. Народні астрономічні знання українців фіксують і інформацію про інші небесні явища (комети, метеорити, північне сяйво тощо).

Народна метеорологія — одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Традиційні метеорологічні знання, в яких нагромаджені багатьма поколіннями раціональні відомості, тісно перепліталися зі світоглядними віруваннями, забобонними повір'ями, а також з магічно-ритуальними діями. Людина спостерігала за поведінкою птахів, комах, тварин, ростом рослин, розташуванням і станом небесних світил і з часом могла досить точно передбачити зміну температури, атмосферні опади. Перспективи хлібороби осягали через кількісні опади снігу, морози, іній, початки брунькування дерев, приліт птахів тощо. У народі говорили: «зима без снігу – стіл без хліба», «тане сніг швидко – зародить хліб рясно», «грим на голе дерево – на неврожай». Наявність роси, туману вранці вважалося ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру - вірною прикметою негоди, духота в повітрі - на грозу, зволожується сіль чи хліб - на негоду. Значна група передбачень ґрунтується на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах тощо: кіт дере лапами, собака качається - на вітер; пітніє шкіра великої рогатої худоби - на дощ; свиня солону в барліг носить — на великий холод, завірюху.

Достовірними прикметами вважали також зміни у рослинному світі: якщо шишки високо на смереці, — на довгу холодну зиму, а якщо низько, — навпаки; рано жовтіє листя — рання зима буде; багато лушпиння на цибулі — буде люта зима; сильніше пахнуть квіти — перед дощем.

Надто важливим у прогнозуванні погоди на віддалену перспективу вважався період напередодні та після Різдва. До численних християнських свят, у дні яких намагалися за станом погоди визначати навіть майбутній урожай, належать свята Благовіщення, Стрітєння, Сорока святих, Покрови, Юрія, Явдохи і багато інших. Наприклад, «якщо на Стрітєння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться»; «Покрова покриє як не листом, то снігом тощо».

Народна математика — сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо). На Україні найдавнішими засобами лічби були пальці рук, різні дрібні предмети. Для економії лічби існували числові групи: пара, трійка, п'ятка, десяток, копа тощо. Для написання числових знаків використовували найрізноманітніші предмети (дощечки, палички). Проте найчастіше для цього послуговувалися одвірками, дверима, стінами, на яких малювали рисочки або карбували зарубки.

Парами лічили худобу, птицю, хатнє добро (чоботи, підшви), трійками — нитки у прядиві (три нитки складали чисницю), п'ятками — снопи, десятками — яйця, гарбузи, кавуни, копами — яйця та снопи. Одиниці позначалися паличками, десятки — хрестиками, сотні — кружечками, тисячі — квадратиками. Що ж до дробових чисел, то їх передавали переважно в усній формі з відповідними назвами (половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка та ін.). Письмово (невеличкими горизонтальними рисками) зображалися лише найбільш уживані дробі.

Народна метрологія — галузь народних знань, пов'язана із визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували на Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон виміру бралися частини людського тіла — лікоть, ступня, крок. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як ковток, пригорща, жменя. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо). Народні міри, що з'явилися у процесі польових робіт, мали досить умовний характер, були надто приблизними. Поширеною була міра «день орати», тобто величина поля, зоряна впродовж дня. Оскільки продуктивність оранки залежала від типу ґрунту, досконалості знарядь і тяглової сили, то і величини були неоднакові. Для сипких продуктів побутували спеціальні «мірки» - «гарнець» (3,7 л), «корець» (96 кг), велику кількість зерна зберігали у «кадовбах» (8 ц).

Народна медицина — комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління. Упродовж віків вона була основним видом лікування широкого загалу, оскільки фахова медична допомога почала надходити до українського села лише з другої половини XIX ст.

Переважну частину захворювань українці визначали за симптомами, що зумовило своєрідні місцеві назви хвороб. Так, запалення дихальних шляхів та легень називали застудою, кольки напали, ядухою; шлунково-кишкові захворювання — бабаками; очні — трахомою, більмом. Народні назви захворювань найчастіше відбивали їхні зовнішні ознаки та прояви (жовтяниця, плаксивиці тощо).

В основі народних поглядів на причини захворювань лежали як раціональні, так і ірраціональні уявлення. Нерідко ці причини пояснювалися впливом злих духів — демонів, котрі проникали в людину. Джерелом захворювань вважалися також певні явища оточуючого світу (грим, блискавка, Місяць тощо). Зокрема, вірили, що паралітичні та психічні захворювання виникали внаслідок підвію вихром. Спричинити захворювання могли і зловмисні дії чарівників, знахарів, відьом, котрі, як вважалося, могли наслати на людину недугу.

Раціональні та ірраціональні погляди на причини захворювань позначилися і на методах та засобах лікування. Найпоширенішими раціональними лікувальними засобами українців були ліки рослинного походження. Дохристиянська традиція приурочувати збір лікарського зілля до свята Івана Купала ритуальне закріпила багатотисячолітнє спостереження про доцільність заготівлі лікарських рослин у період їхнього найактивнішого цвітіння. У східних районах зілля заготовляли на Симона Зіло́та (10 травня) — святого, який був покровителем рослин і давав їм цілющу силу.

Ефективними ранозагоюючими засобами вважали сік звіробою та деревію, листя подорожника, відвар ромашки тощо. Українці використовували городні, технічні та зернові культури (часника, цибулі, хрону, редьки, картоплі, маку, льону, конопель, буряка, капусти,

моркви, ячменю, гречки, вівса). Часник та цибуля вживалися як дезінфікуючий, профілактичний та лікувальний засіб при застудних та інфекційних захворюваннях.

Різнобічним було застосування льону та конопель (відвари насіння використовувалися при шлунково-кишкових захворюваннях, олією лікували опіки, розжарене насіння слугувало зігрівальним компресом тощо).

Арсенал лікувальних засобів тваринного походження включав гусячий, козячий, барсучий, собачий та свинячий жири, молочні вироби, жовч та шкіру тварин, продукти бджільництва. Тваринні жири вважалися добрими ранозагоювачами, ними розтирали при застудах, вживали всередину у випадках запалення легень, астми й туберкульозу. Суттєве місце серед терапевтичних методів народної медицини українців посідала фізіотерапія (компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо).

Хоча у традиційній українській медицині переважало домашнє лікування, була в народі і категорія спеціальних людей, до котрих зверталися, коли домашні засоби не давали необхідного ефекту. Знахарі (ведуни) — люди, добре обізнані з народними методами і засобами лікування. Серед них були костоправи, кровопускателі, баби-повитухи, травники тощо.

Своєрідними хірургами-дантистами найчастіше виступали сільські ковалі, які видали зуби обценьками, ключами, шнурками тощо. Для збереження зубів у доброму стані народними приписами рекомендувалося полоскати їх відварами з молочаю, татарського зілля, кори ясеня чи дуба, а чистити — порошком зі спаленого хліба, попелом кореня розмарину, кухонною сіллю. Українці були добре обізнані з благотворним впливом масажу при опущенні деяких внутрішніх органів.

Окрім травників, медична практика яких базувалася на доброму знанні місцевої флори, її лікувальних властивостей, чималу групу складали знахарі, котрі виконували різноманітні магічні дії та обряди. Народна уява приписувала їм здатність впливати на таємничі сили, зцілювати від будь-якої недуги. Такі знахарі поділялися на вроджених та навчених. Серед них існувала певна спеціалізація: одні спалювали рожу, інші скидали вроки, ще інші викачували ляк, замовляли кров чи зуби, зціляли від укусу гадюки та ін.

Основним лікувальним засобом цих знахарів була магія, яка часто застосовувалася у поєднанні з народними ліками. Замовляння та примовки, що належать до найдавнішого різновиду фольклорних жанрів, були надзвичайно багатими на художні образи та поетичні засоби. Отож, у комплексі з іншими засобами лікування магія слугувала своєрідним психотерапевтичним засобом, який нерідко міг справляти позитивний ефект.

Народна ветеринарія — важлива ділянка народного досвіду, що обіймає раціональні знання, ірраціональні уявлення та практичні навички лікування свійських тварин. Особливу увагу українці приділяли тим тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині).

У народній ветеринарії застосовувались переважно ті ж засоби, що і в народній медицині. Найпопулярнішими були ліки рослинного характеру. Особливу увагу українці приділяли тим тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині). Так, при розладах травлення у тварин їх напували відварами деревію, дубової кори, кмину, а при затвердіннях шлунку давали пити відвар із насіння льону. Невеликі рани лікували соком або товченим листом ранника, промивали відваром ромашки, чебрецю. Часто рослинні ліки використовувалися у поєднанні з мінеральними речовинами, тваринними жирами. Так, від сибірської виразки худобу лікували домашнім квасом, змішаним із селітрою та нашатирним спиртом. Тварин, хворих на чумку, напували відваром на буряковому квасі насіння льону, конопель, зернових із додатком іржавого заліза, дьогтю, часнику та мідного купоросу. Подекуди у таких випадках заганяли тварин у воду на півтори-дві години, а іноді вдавалися до кровопускання.

Народна педагогіка — сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя і праці. Основою української народної педагогіки є трудове виховання. Згідно з народною мораллю, праця — це найвища чеснота, найголовніша засада життя. Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася громаді, та все ж

основною ланкою у цій справі була сім'я, особливо, мати. Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять — шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів та сестер. Молодь віком з 16 до 18 років уже працювала нарівні з дорослими. Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомога. Величезного значення надавалося вихованню любові до рідної землі.

Флора: символічне й прагматичне. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося рослинному світу.

Символом молодості, кохання та шлюбу в українському фольклорі був барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина. Барвінковим вінком прикрашали голову молодої на весіллі. Разом з ягодами калини, колосками жита, васильками барвінком прикрашали весільне дерево — гільце.

Широке ритуальне застосування дістали васильки. Квіти васильків клали за ікони в день Чесного Хреста (14 вересня за ст. ст.), ними прикрашали хрести у церквах. На Волині їх використовували як лікувальний засіб при високій температурі, від запою й перепою; з них робили купель для дітей при багатьох хворобах, зокрема жовтяниці.

Верба, опоетизована народом разом із калиною і тополею, не випадково заслужила на таку шану. Виростаючи біля річок, ставків, природних джерел, вона є ніби позначкою води на землі. Криницю завжди намагалися копати під вербою: де срібліє вербиця, там здорова водиця. За народними уявленнями, гілочки верби, посвячені в церкві в останню неділю перед Великоднем — вербну неділю, набували магічних властивостей. На Херсонщині їх клали у воду, в якій купали хвору дитину. Вважалося також, що верба перепиняє дорогу в дім нечистій силі, особливо відьмам. В українському фольклорі верба — це поетичний символ дівчини або заміжньої жінки.

Горох в українському фольклорі є символом сліз: сльози, як горох, котяться; з ним пов'язували нещастя, біду. Молоді жінки уникали їсти його натще, аби не було гірким подружнє життя.

Дуб здавна користується в народі глибокою шаною. Оспіваний в народних думах та піснях він є символом молодого козака. Дуб і береза порівнюються з козаком та його матір'ю. У весільних приповідках і побажаннях дуб виступає символом подружнього життя, міцного здоров'я й довголіття молодих. Коли народжувався син, батьки за народним звичаєм висаджували два жолуді, коли донька — висівали калинове зерня.

Калина постає в українському фольклорі одним із найулюбленіших поетичних образів. Її завжди супроводжує епітет червона, що символізує жіночу красу, дівочу цноту. Китицями калини прикрашали весільний коровай, калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали гільце. Водночас схилена над водою калина нагадує про смуток і журбу. Калинові ягоди, кора, цвіт — випробувані ліки в народній медицині.

Широко розповсюдженим було вірування в чудодійні властивості маку як оберегу від лиходійства відьом, упирів та інших істот. Особливу силу, як вважалося, мав польовий мак. Якщо таким маком обсіпати обійстя, то жоден упир чи злий дух не зможе зайти в нього, поки не збере і не порахує всі зернята. Мак використовували також із лікувальною метою, переважно як снотворне. У фольклорі мак є символом краси: гарна дівка, як маківка.

М'ята широко використовується в народній медицині, займає почесне місце в народних піснях та обрядах. Її незмінний епітет — кудрява. Є символом дівочої краси й цноти. У фольклорі м'ята нерідко згадується поруч із рUTOю, утворюючи немовби одну рослину — руту-м'яту. За традицією, вінок для молодої та вінки для дружок плели з маку, барвінку і руту.

Осика вважалася нечистим, заклятим деревом, оскільки на ній, за християнською легендою, повісився Іуда. Ця ж легенда пояснювала постійне, навіть у безвітря, тремтіння листя осики. Тому з її деревини не годилося споруджувати оселі. Водночас осика використовували як один із найбільш надійних оберегів від відьом, упирів тощо. З осиковою палицею можна було пройти вночі лісом, не остерігаючись нечистої сили.

Папороть — реліктова трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, розмножуючись вегетативно. Проте, за народними повір'ями, в ніч на Івана Купала (24 червня за ст.ст.) на коротку мить з'являється вогнена квітка папороті. Той, кому вдається зірвати її, отримує чарівну силу, яка дає змогу знаходити заховані скарби, дізнаватися про долю людей, цілювати хворих, розуміти мову звірів і птахів. Папороть вважалася улюбленим зіллям чортів та відьом. Тому на Гуцульщині, зокрема, існував своєрідний звичай бити папороть.

Полин найчастіше використовували як оберег від русалок, зустріч з якими вважалася особливо небезпечною в так званий Русалчин Великдень (наступний четвер після Зелених свят). У народних піснях і приказках полин має незмінний епітет гіркий і нерідко виступає символом нещасливого життя.

Рута — багатолітня рослина. Її цілющі властивості добре відомі в народній медицині. У народній поезії руту супроводжують епітети: яра (тобто молода), крута, сувора, зелена. Рута або вінок, сплетений із неї, є символом дівування; образ зів'ялої, розтопаної, розсипаної руті означає втрату дівочтва.

В народних піснях красива, струнка дівчина або заміжня жінка порівнюється з тополею. Рубання тополі, так само як і калини, символізує заручення та одруження дівчини.

Часник відігравав важливу роль як оберег від злих сил, а також у практиці народної медицини. Вживався для профілактики інфекційних захворювань. У день весілля часник вплітали у вінок молодої або зав'язували між її волоссям для охорони від усього злого.

Фауна як об'єкт персоніфікації. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Звірі, птахи, плазуни, земноводні, комахи присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Тут є всі підстави вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням християнських світоглядних елементів. Останні представлені здебільшого у формі апокрифічних легенд про походження диких і свійських тварин та птахів.

Бджола традиційно користувалася великою шанобою; вважалася, що вона походить із раю. Бджолиний мед і віск займали особливе місце у народній медицині, а також в обрядовій атрибутиці. Приходячи вранці на пасіку, пасічник вітав бджіл спеціальними молитвами або примовками. Покровителями бджільництва вважалися святі Зосима і Савватій, ікони яких ставили майже на кожній пасіці.

Вовк завжди вважався сміливим, підступним і небезпечним звіром. За поліськими переказами, цей хижак був створений чортом саме на шкоду людині. Водночас вовкам приписували здатність знищувати чортів. В українському фольклорі популярними були сюжети про вовкулаків — людей, котрі вміють обертатися вовками або обернених проти своєї волі.

Ворон уявлявся переважно в темному світлі і користувався недоброю славою. Вважалася, що його каркання над хатою віщує лихо або близьку смерть когось із членів сім'ї. Галичани вірили, що чорт може прибирати подобу ворона і в такому вигляді з'являтися поміж людей.

У багатьох місцевостях України існувало повір'я, що своєрідним покровителем обійстя, його охоронним талісманом, котрий приносить багатство і щастя стає вуж, який оселяється в хаті. Відтак цього плазуна не можна було вбивати.

До гадюки ж (а так переважно називали змії узагалі) українці ставилися неоднозначно. Переказували, що той, хто скуштує відварене м'ясо гадюки, здобуває не тільки особливу, «змійну», мудрість, а й знання таємниць природи, здатність розуміти мову звірів та рослин. Шкіра, яку гадюка скидає під час линяння, наділялася цілющими властивостями. Нею обкурювали хворого на лихоманку, прикладали до ран, вважали засобом, що сприяє росту волосся, застосовували при хворобах очей, від зубного болю. Із лікувальною метою вживали також гадючий жир, зуби та мозок.

Горобець повсюдно вважався нечистим птахом. У цьому відобразились як християнські уявлення, так і те, що він шкодили посівам. За народними повір'ями, багато горобців гине в так

звану горобину ніч, що наступає напередодні св. Семена (1 вересня ст. ст.) і супроводжується дощем, громом і блискавкою.

Жаба, як і змія, наділялася здатністю приносити людині як добро, так і зло. За деякими легендами, вона була створена самим Богом або чортом. Убивство жаби вважалося тяжким злочином. Водночас вона виступала уособленням нечистої сили, а укуси цілком безпідставно вважали небезпечними й навіть смертельними. У тому, що жаба перебігає дорогу або з'являється в хаті, бачили недобру прикмету. Жаба здавна використовувалася в замовляннях, ворожіннях та інших магічних діях як приворотний або відворотний засіб. Мертву жабу прикладали до наривів, сушену носили на шиї як ладанку, іноді нею обкурювали немічних.

Заєць, як і деякі інші тварини, пов'язувався із нечистою силою. Вважали, що він створений чортом і служить йому, тому зустріч із цією твариною віщує невдачу. Щоб запобігти цьому, на дорогу кидали жмут сіна. У казкових сюжетах заєць переважно уособлює боягузтво.

Зозуля поряд з вороном і совою віщувала строки життя і смерті, щасливе або нещасливе заміжжя, а також природні явища чи стихійні лиха. Вважалося, що зозуля може накувати добробут на весь рік, якщо при першій зустрічі з нею маєш у кишені гроші. Голос зозулі був передвісником доброго або поганого врожаю. В українському фольклорі вона порівнюється з дівчиною або молодою жінкою, нещасливою в подружньому житті.

Кінь здавна користувався традиційною пошаною: адже його роль у господарській діяльності та житті людини була неабиякою. Кінський череп наділявся властивостями оберега від нечистої сили, вважався символом родючості. З віруваннями тісно пов'язаний звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими у протилежні боки. Оздоба, що мала назву коник, зустрічалася в оформленні інтер'єру хати. Загальнопоширеним було вірування, що знайти кінську підкову в дорозі є доброю прикметою. Водночас не менш поширеним було ставлення до коня як уособлення нечистої сили, котра могла перевтілюватися в цю тварину.

Кіт, за деякими легендами, був створений Богом; це чиста тварина, прихильна до людини. В деяких місцевостях коту приписували здатність охороняти обійстя від усього злого. Разом із тим чорна кішка виступала улюбленою у народі формою уособлення нечистої сили.

Коза в традиційних віруваннях українців відігравала неоднозначну роль. З одного боку, ця тварина вважалася породженням диявола. Побутувало уявлення, що відьма боїться кози і ніколи не відбирає у неї молоко. Козла тримали у стайні разом з кінями для охорони від нечистої сили, а також для того, щоб чорт їздив на ньому і не мучив коней. Водночас коза символізувала родючість і життєву силу. Згадаємо хоча б традиційні обходи села з «козою», які влаштовувалися на Різдво у багатьох місцевостях України.

За народним повір'ям, курка, яка починає співати, мов півень, віщує смерть господареві або комусь із членів сім'ї, а в деяких місцевостях, навпаки, це вважалося доброю прикметою, оскільки вона відганяє нечисту силу. Як обрядовий атрибут, що символізує продовження роду, курка використовувалась у весільному ритуалі. Смажена вона була обов'язковою обрядовою їжею молодих.

В українців склалося доброзичливе ставлення до ластівки як божої пташки. У колядках ластівка віщує господареві добробут, сім'ї — щастя і благополуччя. Доброю прикметою вважалося, якщо ластівка зів'є гніздо на хаті. Також вірили, що і лелека приносить щастя тій оселі, де він збудує гніздо.

Миша як давній супутник людини займає помітне місце в народних повір'ях, прикметах та фольклорі. Вона вважалася нечистою твариною. На Поділлі та Гуцульщині переказували, що миша прогризла дірку в Ноевому ковчезі, і рід людський врятувався лише завдяки котові, який задушив миш і заткнув дірку своїм хвостом. Мишу й кажана народ тісно пов'язував із світом відьом і чарівників, які можуть обертатися в цих тварин або перетворювати на них людей. Кістки кажана використовували у ворожінні як приворотний засіб.

За народним повір'ям, крик півня, що віщує наближення дня, відганяє від хати нечисту силу і злих духів. У численних оповіданнях про відьом, чортів та упирів людина, що протистоїть потойбічному, повинна протриматися цілу ніч, поки не заспіває півень. Тоді

нечиста сила змушена відступити. Особливими властивостями народна уява наділяла червоного півня. Вважалося, що він приносить щастя, охороняє худобу від відьом, а маленьких дітей — від підміни нечистою силою.

Сова здавна була уособленням темних, зловісних сил. Крик сови вночі віщує нещастя. Вірили, що по ночах сова показує чортові гнізда інших птахів, тому вдень птахи переслідують її, аби помститися.

Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатомістовому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався народною свідомістю гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму. Віра у надприродне — головне, що єднало суто народні та офіційно-релігійні вірування; співвідношення ж надприродного і набутого досвідом — це те, що відрізняло ці два шари духовної культури українського народу.

Пантеон слов'яноукраїнських язичницьких богів досить розмаїтий; і хоча він і не втілюється у струнку генеалогічну систему, але став міцною духовною основою життєвого ладу та рівноваги між земним і космічним. Саме цю філософську сутність він і передав у спадщину наступній релігійній системі. Для етнографії демонічний світ являє неабиякий інтерес насамперед у плані пізнання духовного розвою людини, розкриття етнічних символів, утілених у демонічні образи. А пандемоніум українців, як ми могли пересвідчитися навіть із цього стислого огляду, — надзвичайно багатий.

Процес взаємодії демонологічного і християнського не такий вже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я.

Матеріали активізації студентів під час викладення лекції.

1. Що таке «Громадська думка»?
2. Які Ви знаєте звичасві норми спілкування й дозвілля?
3. Які осередки громадського дозвілля?
4. Що входить до сімейної обрядовості?

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення:

Лекційна аудиторія або ПК.

- обладнання:

Методрозробка лекції.

- устаткування:

Дошка.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте три основних історичних шари народного світогляду українців: демонологічний, міфологічний та християнський.
2. Чи можна співставити християнські свята з язичницькими?
3. Наведіть приклади релігійного дуалізму в українському суспільстві.
4. З чого складається система народних знань? Які народні методи лікування ви використовуєте?
5. Поясніть символіку рослинного та тваринного світів у народній уяві.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Верховним богом у «Володимирову» пантеоні був:
 - а) Велес
 - б) Перун
 - в) Сварог
 - г) Дажбог

2. Свято Лада відзначали:

- а) 28 квітня
- б) з 23 травня до 24 червня
- в) з 17 грудня по 12 січня
- г) 28 листопада

3. Сонце уособлювали такі божества:

- а) Сварог і Перун
- б) Дажбог і Хорос
- в) Лад і Мокош
- г) Велес і Род

4. Стрибог – це бог:

- а) війни
- б) вітрів
- г) води
- г) блискавки

5. Жіноче божество в українських світоглядних уявленнях називалось:

- а) Тіамат
- б) Мокош
- в) Юнона
- г) Дідона

6. «Сьоме небо» – це:

- а) місце перебування богів
- б) рай
- в) пекло
- г) місце перебування праведників

7. Основними мірам довжини в українській традиційній культурі були:

- а) лікоть, п'ядь, крок, сажень
- б) лікоть, нога, ступня, палець
- в) крок, горщик, метр, мотузка
- г) голова, сажень, лікоть, коліно

8. Етнопедагогіка – це:

- а) знання про етнос
- б) знання про виховання дитини
- в) теорія виховання
- г) емпіричні знання народу про виховання

9. Горох в українському фольклорі є символом:

- а) щастя
- б) сліз
- в) весілля
- г) добробуту

10. Найчастіше використовували як оберег від русалок

- а) руту
- б) дуб

- в) полин
- г) барвінок

Список використаних джерел

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.
3. Історія України: навч.-метод. посіб. для студентів вищ. навч. мед. закл. (денної форми навчання) / уклад. : П. О. Бідзіля, С. С. Дідик. Вид. доопрац. та доп. Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. 198 с.
4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.
5. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. І. Коверець. Донецьк : Альфа-Прес, 2004. 304 с.